PUBLICACIÓ D´INVESTIGACIÓ I ESTUDIS VILA-REALENCS

font

número 11

EVOLUCIÓ RECENT DE LA IMMIGRACIÓ A LA CIUTAT DE VILA-REAL 2007-2009
Santiago Vilanova Añó

ORÍGENS D'UNA VILA MEDIEVAL: VILA-REAL 1269-1274
Vicent Gil Vicent

L'EMPREMTA DE FRANCESC TÀRREGA
Onofre Flores Sacristán

DELS ALTRES NOMS DEL RIU MILLARS
Salustiano López Orba

LES MARQUES DEL PONT DE SANTA QUITÈRIA
Fèlix Quirós Candau

RECORDS I DADES BIOGRÀFIQUES SOBRE MA TIA ANGELINA ABAD CANTAVELLA
Joan Baptista Llorens

Publicació del Departament de Promoció Lingüística de l'Ajuntament de Vila-real

PRODUCCIÓ I COORDINACIÓ:
Departament de Promoció Lingüística de l'Ajuntament de Vila-real

DISSENY: Javi Sales

MAQUETACIÓ: Pasku.com

CORRECCIÓ I RECOPILACIÓ D'ARTICLES: Carme Martí i Herrera, Elena Chiva Roca, Mónica Soler Beltrán i Carmen Cabanes Mata

IMPRIMEIX: Gráficas Timsa

PATROCINADORS: Bancaixa, Facsa i Caixa Rural

FOTOS CEDIDES: Vicent Gil Vicent, Fèlix Quirós Candau, Joan Baptista Llorens, Onofre Flores Sacristán, Pasku.com, Santiago Vilanova Año, Salustiano López Orba i Julio García Robles

DIPÒSIT LEGAL: V-2172-2008

MAIG, 2009

El Departament de Promoció Lingüística no s'identifica necessàriament amb les opinions expressades en els articles publicats.

font

Publicació d'investigació
i estudis vila-realencs

Presentació

Un any més, i ja en portem onze, ens ompli de goig i satisfacció publicar un altre número de la revista FONT.

Aquesta publicació va nàixer amb l'únic objectiu de cobrir, dins el ventall editorial existent a la nostra localitat, les necessitats en l'aspecte purament científic. El que intentem és aportar un modest gra de sorra per tal d'enriquir el panorama editorial vila-realenc.

Enguany, aprofitant que el 2009 és l'Any Tàrrega ja que fa cent anys que va morir Francesc Tàrrega, Onofre Flores ha preparat un article sobre "L'empremta de Francesc Tàrrega" on explica breument la seua vida. Seguidament Vicent Gil ens aporta un treball sobre els "Orígens d'una vila medieval: Vila-real 1269-1274", Santiago Vilanova Añó ens exposarà una "Evolució recent de la immigració a la ciutat de Vila-real 2007-2009"; Salustiano López Orba ha fet un estudi "Dels altres noms del riu Millars". Joan Baptista Llorens ens ha escrit sobre "Records i dades biogràfiques sobre ma tia Angelina Abad Cantavella". I finalment, Félix Quirós Candau ha realitzat un estudi molt interessant sobre "Les marques del pont de Santa Quitèria".

A tots ells mil gràcies pel treball de recerca i per la desinteressada col·laboració. Gràcies també a FACSA, CAIXA RURAL I BANCAIXA que, mitjançant la seua imprescindible aportació econòmica, ens han ajudat a fer-vos arribar, de franc, la nostra publicació.

Finalment, ens agradaria encoratjar-vos perquè tots junts aconseguim que aquesta publicació tinga una projecció futura, una continuïtat que permeta que any rere any vegen la llum treballs que ens interessen a tots. Treballs sobre el nostre estimat poble, que sens dubte seran una futura i autèntica font de consulta i que, a més a més, contribuiran a la desitjada conservació dels nostres costums i les nostres tradicions.

Héctor Folgado Miravet
Regidor de Promoció Lingüística

El nom és Vila-real

QUIQUE

Promoció Lingüística. Ajuntament de Vila-real

Font 11

ÍNDEX

1. **EVOLUCIÓ RECENT DE LA IMMIGRACIÓ A LA CIUTAT DE VILA-REAL 2007-2009**
   Santiago Vilanova Añó 13

2. **ORÍGENS D'UNA VILA MEDIEVAL: VILA-REAL 1269-1274**
   Vicent Gil Vicent 27

3. **L'EMPREMTA DE FRANCESC TÀRREGA**
   Onofre Flores Sacristán 49

4. **DELS ALTRES NOMS DEL RIU MILLARS**
   Salustiano López Orba 59

5. **LES MARQUES DEL PONT DE SANTA QUITÈRIA**
   Fèlix Quirós Candau 73

6. **RECORDS I DADES BIOGRÀFIQUES SOBRE MA TIA ANGELINA ABAD CANTAVELLA**
   Joan Baptista Llorens 115

Santiago Vilanova Añó

EVOLUCIÓ RECENT DE LA IMMIGRACIÓ A LA CIUTAT DE VILA-REAL 2007-2009

Evolució recent de la immigració a la ciutat de Vila-real 2007-2009

Introducció

Ara fa dos anys, pel maig del 2007, publicàvem en aquesta mateixa revista -que per cert ja va adquirint una certa tradició i prestigi per la continuïtat demostrada- una anàlisi de quina havia estat l'evolució de la immigració en la ciutat de Vila-real entre els anys 2002 i 2007. Allí féiem una menció especial al col·lectiu més representat entre nosaltres que era, no cal ni dir-ho, el romanés. Déiem llavors que el col·lectiu romanés representava el 42% si fa no fa del conjunt dels immigrants ací representats.

En aquell article ens atrevíem a dir respecte al total de nouvinguts romanesos: "Seguirà en el futur aquesta arribada? Es produirà un procés de retorn? És difícil de predir. Caldrà veure si el procés de millora de l'economia romanesa amb la incorporació a la Unió Europea es dóna amb la força que caldria i aquest fet desincentiva els romanesos a marxar fora del seu país" i encara afegíem "l'altre fet al qual caldrà estar-hi atent és la marxa més o menys dinàmica que puga tenir el mercat laboral a la nostra terra".

Ara, passats dos anys, i en un context que a ningú se li escapa és de forta crisi econòmica a les nostres comarques, el que voldria és tornar sobre el tema per tractar de veure si en aquestes circumstàncies actuals el procés d'arribada d'immigrants s'ha vist o no afectat. I al mateix temps analitzar si l'evolució de l'arribada dels col·lectius forasters -entenent per forasters els no espanyols- ha afectat els romanesos en la mateixa mesura i proporció que a les altres set nacionalitats més representades en l'àmbit local.

Si com la premsa no para de dir "els immigrants són el col·lectiu més fortament castigat per l'augment de l'atur" llavors caldria esperar que es produís un procés de retorn que fes baixar el nombre de forasters ací. Com veurem, però, les coses no són tan senzilles.

Evolució recent del mercat de treball

En termes generals el nombre d'actius a la província de Castelló s'ha incrementat de manera contínua des de fa trenta anys. Entenem per actius la població entre 16 i 64 anys que es troba ocupada, a l'atur, o cercant feina activament.

Però quan analitzem aquesta taxa d'activitat per sexes el que podem afirmar és que la taxa masculina ha seguit una tendència decreixent entre el 1977, any en el qual

es trobava en el 75% fins a finals dels 90, data en la qual es trobava en el 64% [1]. Des de fa 10 anys, però, aquesta taxa d'activitat masculina ha pujat lleugerament fins a situar-se en el 69/70% com a conseqüència del creixement d'activitats que, com la construcció, demanda mà d'obra bàsicament masculina.

L'evolució de les dones és diferent. Aquesta taxa femenina d'actives no ha parat de créixer des de principis dels vuitanta, de manera que ha passat del 30% el 1980 a més del 45% el 2004. Aquesta incorporació de la dona a la feina és el que explica d'una manera molt decisiva la major capacitat de compra i de consum de les famílies.

I a la vegada, aquesta major capacitat de compra ha creat nous llocs de treball al sector comerç, endegant així una dinàmica virtuosa que tots els economistes coneixen bé.

Respecte de la **desocupació** val a dir que les comarques de Castelló se situaven a principi del segle XXI en una situació privilegiada dintre del panorama global de l'Estat. Així, l'any 2001, la taxa de desocupació era a la província del 3,3% (és a dir plena ocupació) i sols es trobava superada en una situació millor per Terol amb un 3,2 % i molt per endavant de zones com Navarra o Girona que tenien taxes del 7%[1]. Ens trobàvem en una autèntica "febre de l'or" castellonenca.

Ara bé, a principi del 2004 la situació havia canviat lleugerament i la taxa d'atur arribava al 7,5% (ja no es podia parlar tècnicament de plena ocupació), i ja en aquell moment províncies com La Rioja o Madrid, Sòria, Lleida, Osca o Terol, tenien taxes millor que les nostres. Però ha estat entre el 2007 i el 2009 quan la situació ha canviat radicalment. El fort pes del sector tauleller en la indústria provincial i també la forta aturada de la construcció des del juny o juliol del 2008, s'ha traslladat al mercat de treball.

La situació en els municipis més representatius de l'area ceràmica era la següent:

QUADRE 1 - NOMBRE DE DESOCUPATS EL 31 DE DESEMBRE DEL 2008

Municipi	Indústria	Agricultura	Construcció	Serveis	Total
Alcora	23	369	81	273	781
Borriana	42	433	524	1.055	2.153
Castelló	174	2.239	3.094	6.452	12.463
Onda	31	779	399	851	2.087
Nules	20	117	91	385	630
Vila-real	57	1.152	597	1.610	3.691

Font: Ministeri de Treball. Dades de l'INEM

Durant el 2008, l'atur a les comarques de Castelló ha pujat en un 115%, la taxa més abultada de totes les províncies espanyoles. Amb aquest increment se situava el 31 de desembre del 2008 en els 37.859 aturats, quan un any abans no arribava als 17.000. Ara bé, el que es mostrava preocupant de debò era, en un context de crisi generalitzada,

que mentre al conjunt de l'Estat pujava en un considerable 47%, en el País Valencià ho havia fet en un 66 %, però a les nostres comarques ho havia fet en un 115%. La "broma" s'havia acabat.

En concret, a Vila-real, la pujada de l'atur era molt més preocupant que al conjunt de la província. Així només cal dir que de desembre del 2007 a desembre del 2008 el nombre d'aturats i aturades havia saltat de 1.558 a gairebé 3.700. És a dir, de representar un 4,7 % de la població activa a representar més d'un 11%.

En conclusió, entre els sis municipis considerats suposaven més del setanta per cent del total de l'atur provincial. I el nombre d'aturats al sector dels serveis se'n veien en aquesta data fortament afectats, com a mostra que la crisi havia arribat a les butxaques dels consumidors d'una forma clara.

Una de les conseqüències més cridaneres ha estat que són ara les taxes masculines d'activitat les que se'n resenteixen, puix els sectors en crisi (llevat del comerç) es troben fortament masculinitzats. Ara són elles en molts casos les que porten "el jornal a casa".

Però per a entendre millor com pot afectar aquesta situació a la població laboral immigrada convé analitzar el quadre següent:

Llocs de treball ocupats per immigrants a la UE-27	**6,6%**
Alemanya	8,7%
França	5,4%
Regne Unit	7,8%
Itàlia	7,4%
Espanya	14,4%

Font: Ministeri de Treball

Com podem observar, mentre els estats com ara França tenia taxes del 5,4%, a Espanya el percentatge de llocs de treball ocupats per immigrants s'acostava al 14,5 % (un total de 2,9 milions d'ocupats el segon trimestre del 2008).

Ens trobem així davant una autèntica "excepcionalitat" del cas espanyol. Com podem explicar aquesta excepcionalitat? Segurament tenen raó aquells que consideren que l'origen d'aquesta situació es troba en les dues lleis orgàniques d'estrangeria de l'any 2000 (la 04/2000 i la 08/2000). En l'article 12, mai no retocat malgrat les reformes parcials de les esmentades lleis, es diu textualment :

"Els estrangers que es troben a Espanya inscrits al Padró del municipi en el qual resideixen habitualment tenen dret a l'assistència sanitària en les mateixes condicions que els espanyols". I de forma semblant s'expressa l'article referit a l'ensenyament obligatori.

D'aquesta manera el mecanisme era el següent: a partir d'aquesta llei els immigrants legals i irregulars, poden accedir a drets fonamentals (sanitat i educació) d'una

manera senzilla, pel mer fet d'inscriure's al Padró Municipal. Aquesta inscripció al Padró era tan fàcil que no s'exigia ni tan sols la presència física de tots els membres de la llar a l'hora d'empadronar-se.

La majoria de grups polítics, i especialment els dos majoritaris, donen suport a aquestes lleis. I és indubtable que, en aquell moment, aquesta fou una legislació molt avançada a Europa. Ara bé, aquesta legislació hagués tingut sentit en un context d'autèntic estat del benestar que destinara fortes inversions a sanitat i a educació, cosa que no ha ocorregut.

Però aquest model que ha consistit a potenciar l'arribada d'immigrants tant per part d'una administració (la del PP) com de l'altra (la del PSOE) i que en principi podria fer d'Espanya un model de societat oberta, ara (en circumstàncies econòmiques de crisi) s'ha mostrat molt feble. El que havia provocat aquest model entre el 2002 i el 2008 era proporcionar ocupacions de baixa qualificació, amb **salaris baixos i contractes inestables** i precaris (la meitat de la mà d'obra immigrant té contractes temporals).

El 2008, quan ja la crisi era evident, d'un total de 646.000 persones que s'incorporaren a la població activa (que no ocupada) a l'Estat resulta que més de 420.000 eren immigrants. Això esdevenia una bona eina per tal de pressionar a la baixa tots els salaris dels no qualificats, tant dels autòctons, com dels forasters. En definitiva, la manera d'actuar legislativament ha beneficiat els contractadors -empresaris- però ha perjudicat la classe treballadora de l'Estat, en un mecanisme, per cert, que ja ha estat estudiat per als EUA per Georges Borjas (vegeu el seu llibre *A les portes del cel*). Evidentment, el neoliberalisme ho té clar. El mateix Banc d'Espanya, en un informe recent, ve a dir que la mobilitat laboral dels immigrants facilitarà la moderació salarial (*EL PAÍS*, 7 de gener del 2009).

Crisi econòmica i immigració. La situació en l'àmbit local

En l'article a què féiem referència abans (revista *Font*, núm. 9 de maig del 2007) ja déiem que el percentatge d'immigrants havia passat del 5% al desembre del 2002 a vora un 13% al desembre del 2006. Però, des d'aquell moment, l'evolució ha estat la que ara expliquem.

En xifres proporcionades pel Servei d'Estadística de l'Ajuntament de Vila-real, arribem a les conclusions següents:

QUADRE 2 - ANÀLISI DE L'EVOLUCIÓ DELS IMMIGRANTS (2005/2009)

Data	Nombre de forasters	Població total	Ràtio
12/01/2005	4.171	46.893	8,90
22/12/2006	6.373	49.482	12,88
01/04/2007	6.791	49.892	13,61
14/08/2007	7.371	50.631	14,56
14/12/2007	7.880	51.246	15,38
22/01/2008	7.985	51.374	15,54
19/06/2008	8.197	51.585	15,89*
27/10/2008	8.172	51.649	15,82
05/12/2008	8.035	51.499	15,60
05/01/2009	8.096	51.547	15,70

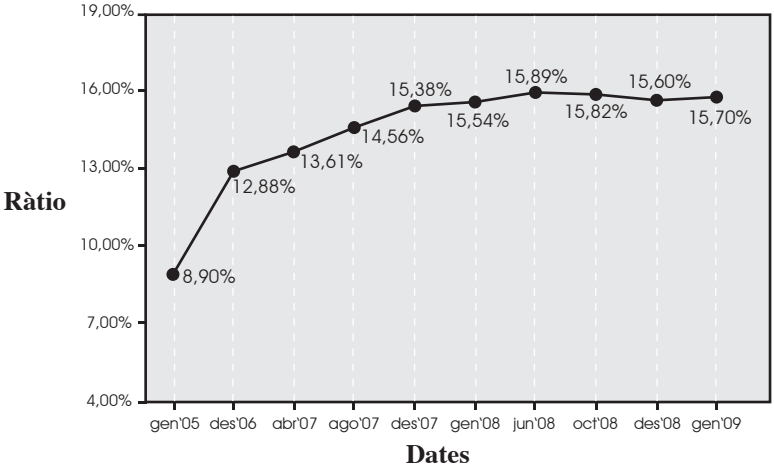

Aquest percentatge és el major al qual hem arribat fins ara de tota la història demogràfica de Vila-real.

Nota: Les dades no són oficials, però sí les més aproximades a la realitat. Ja que el Servei d'Estadística Municipal les actualitza periòdicament i nosaltres hem procurat ajustar les baixes i altes d'immigrants per tal que no es produïren salts sobtats.

Ara passarem a analitzar quina ha estat l'evolució al llarg del 2008 per nacionalitats dels immigrants representats a la nostra ciutat, de manera que podrem veure si el comportament és semblant entre totes elles o no.

QUADRE 3 - EVOLUCIÓ DELS IMMIGRATS A LA CIUTAT DE LES VUIT NACIONALITATS MÉS REPRESENTADES

ORIGEN	GENER'08	JULIOL'08	GENER'09	VARIACIÓ 08/09
Romania	3.457	3.537	3.657	200
Marroc	1.816	1.852	1.775	-41
Algèria	368	350	329	-39
Equador	149	147	123	-26
Colòmbia	430	435	406	-24
Argentina	173	194	164	-9
Brasil	304	336	300	-4
Itàlia	132	138	140	8

FONT: Dades del Servei d'Estadística de l'Ajuntament de Vila-real. Elaboració pròpia.

Podem veure com el conjunt dels romanesos ha continuat creixent, de manera que actualment els romanesos ja representen un 45% del total dels col·lectius immigrants. Els altres en canvi -llevat dels italians que serien un altre cas- han decrescut tot i que no d'una manera important. En termes relatius, tant els algerians com els equatorians sí que presenten una baixada molt per sobre del deu per cent, en nombre relatiu.

Com es pot explicar aquest creixement dels romanesos? Sembla que a partir del moment que un col·lectiu assoleix un determinat volum, s'estableixen dinàmiques de col·laboració i suport dintre del conjunt. De manera que apareixen autònoms que treballen pel col·lectiu, així com petites empreses (colles d'obrers, per exemple) que realitzen feines per a ells i per als nadius. D'aquesta manera es forma una **xarxa de col·laboració intragrup que el fa més fort**.

Respecte d'aquesta nacionalitat, convé a més conéixer que a partir del primer de gener de l'any en curs el govern espanyol donà per acabada la moratòria de dos anys que havia impedit entre el gener del 2007 i el gener del 2009 la lliure circulació de persones de Bulgària i Romania. Així, a partir d'aquest moment, els romanesos ja es poden considerar a tots els efectes com a ciutadans europeus al mateix nivell que francesos, italians o irlandesos, per exemple.

Vol dir això que si la crisi s'endureix no marxaran? Dependrà molt i molt de quina siga la conjuntura econòmica a Romania. En aquest aspecte, tenim un exemple a l'Europa comunitària que és el dels polonesos establerts a Irlanda. Mentre Irlanda patia la febre de l'or amb taxes de creixement del seu PIB desbocades, molts polonesos hi anaren. En els darrers temps la cosa sembla canviar; així, en el primer trimestre del 2008 el cens de polonesos oficialment enregistrat a la República d'Irlanda va baixar de 19.000 a 12.000; i el de residents reals de 70.000 a menys de 40.000. Font: Rafael Ramos, *La Vanguardia*, 3 de juliol del 2008.

En tot cas, pense que caldrà anar fent-se a la idea que una part important dels romanesos no es troben ací de pas i que, possiblement, en uns pocs anys més s'hauran integrat en un nou mercat laboral on compartiran problemes, però també esperances, amb els treballadors del nostre país[2].

Conclusió

La crisi econòmica i l'augment consegüent de l'atur a les nostres comarques ha estat molt intens en els darrers dotze mesos. Mentre redacte aquestes línies, es fa pública la previsió de la Comissió Europea que preveu una taxa d'atur per al final del 2009, al conjunt de l'Estat, del 16,1% i del 18,7 % per al final del 2010. Són unes previsions molt i molt preocupants que situarien Espanya al capdavant de tots els estats europeus en taxa d'atur. En l'àmbit local, és gairebé segur que en el moment de redactar aquestes línies (febrer de 2009) el nombre d'aturats ja haja ultrapassat els 4.000.

Aquest comportament de l'economia afecta tant els espanyols com els immigrants no espanyols. Encara més els immigrants amb contractes més inestables. Només, d'una manera encara escassa, açò repercuteix en l'arribada de nous contingents, que ara no creixen amb l'empenta d'abans; perquè ha quedat clar que els altres col·lectius que no són els romanesos estan començant a disminuir. En conjunt, el que sí que hem pogut comprovar és que el percentatge del col·lectiu d'immigrants respecte al total de la població local s'ha situat **ENTRE EL 15% I EL 16% a hores d'ara** i a partir d'aquest cim, li costa de pujar.

No sabem si aquest percentatge quedarà estancat, puix aquest fenomen dependrà de quina siga la decisió dels espanyols immigrats a la Plana -en temps recents- respecte al retorn a la seua terra d'origen (Andalusia, Extremadura, etc.), un fenomen que els americans han estudiat i que coneixen amb el nom d'*el vol dels blancs*, és a dir, la competència pels llocs de treball es produeix, en definitiva, entre els obrers que estan situats en una mateixa escala social, per exemple entre *chicanos* i blancs obrers dels EUA, el que explica el fort refús de la classe obrera blanca a l'arribada massiva de gent del sud de la frontera entre els EUA i Mèxic[3]. Si els espanyols radicats ací opten per marxar amb més proporció que els no espanyols, llavors el percentatge esmentat es mantindria.

Els experts de l'Organització Mundial de les Migracions, que depén de l'ONU, afirmava al seu informe del primer de desembre del 2008 "que las demandas de mayor

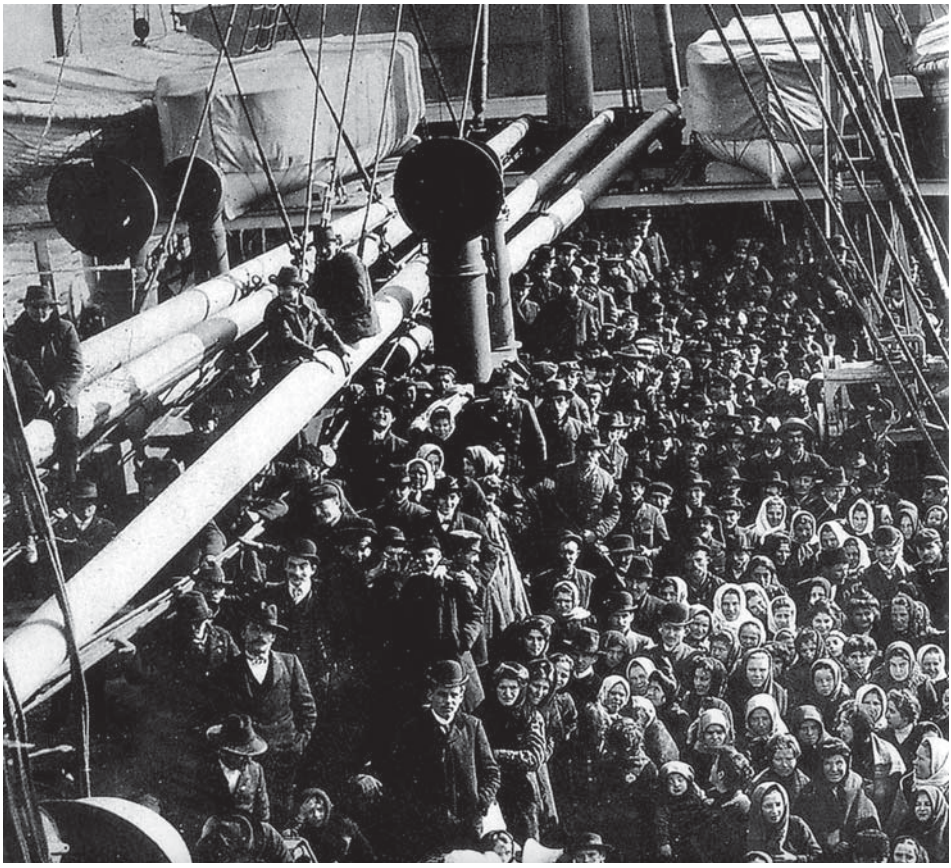

eficacia en la producción resultantes de la feroz competencia mundial, hacen que los trabajadores, sea cual sea su localización geográfica, vivan ahora como nunca antes, en un mundo laboral interconectado que suscita una mayor movilidad laboral".

Al mateix temps, alertaven de la necessitat que la immigració seguira arribant als països europeus rics. Uns països rics que cap al 2050 ens trobarem amb un col·lectiu de majors de 60 anys el doble de l'actual. Era, deien, l'única manera de rejovenir la població.

Si bé això és cert, també ho és que pel que fa als romanesos -europeus pobres- no es tracta d'un col·lectiu especialment natalista, més aviat el contrari. I com que són els més representats a la nostra ciutat, tampoc és massa clar que puguen ajudar a refer la taxa de fecunditat. Així, caldrà resseguir en els propers mesos quin és el comportament respecte del procés de retorn (si és que es produeix) d'aquests nous vila-realencs que des de principi del segle vint-i-u es troben convivint entre nosaltres.

En tot cas, fóra pertinent acabar dient que, puix que la crisi econòmica es planteja com una crisi global, que afecta també l'Europa de l'Est i l'Amèrica del Sud, és de preveure que el col·lectiu de "no espanyols" no es reduesca de forma significativa, si més

no, mentre a la nostra terra puguen gaudir d'una petita part del reduït estat del benestar[4], per exemple en forma de prestacions de desocupació. El cas és que la mobilitat laboral sols es produirà per millorar la situació econòmica d'aquests col·lectius, no pas per a empitjorar-la.

Nota final: L'atur, als mesos de gener i febrer de 2009, en la comarca de la Plana i en concret als municipis taulellers, encara ha evolucionat de manera molt més negativa. Així, si el que analitzem són els municipis abans esmentats, les dades comparades de final del mes de desembre al final de febrer serien les següents:

ATURATS EN ALGUNES LOCALITATS DEL CLÚSTER CERÀMIC

Localitat	31/12/08	28/02/09
Alcora	781	961
Borriana	2.153	2.868
Castelló	12.463	15.384
Onda	2.087	2.745
Nules	630	865
Vila-real	3.691	4.703
Total	21.805	27.526
Total provincial	37.859	47.721
% dels sis municipis	57,8 %	57,7 %

La taxa d'aturats en el conjunt de la província a finals de febrer era del 15,4%, mentre en algun municipi, com ara Onda, superava el 21%.

Font: Ministeri de Treball (INEM), *Levante-El Mercantil Valenciano*, 11/03/09.

Santiago Vilanova
Departament de Ciències Socials de l'IES Francesc Tàrrega de Vila-real
Febrer 2009

NOTES

1. Autors diversos, *El distrito industrial de la ceràmica*, Fundació Dávalos-Fletxer, Castelló, 2005. En concret el capítol 10 "Mercado de Trabajo", dels professors J.S. Bernat i C. Gimeno.

2. Amat Sánchez, Ernest Cano, "Immigració i mercat laboral", dintre del volum col·lectiu *Mediterrània Migrant*, Universitat Jaume I, Castelló, 2005.

3. Vegeu el llibre de Georges Borjas *A les portes del cel*.

4. Molt interessants em semblen les reflexions que va fer Joan Romero en l'article "¿Sociedades paralelas?" en el periòdic *EL PAÍS*, dimarts 9 d'octubre del 2007. Plantejava Romero, en la línia d'altres investigadors com Borja, que "entre aquellos ciudadanos que son perjudicados por los procesos de (...) precarización de los mercados de trabajo, de disminución evidente de la renta familiar disponible, de supresión de servicios públicos o de adelgazamineto del Estado del Bienestar, culpan a los trabajadores llegados de fuera de su situación".

2

Vicent Gil Vicent

ORÍGENS
D'UNA VILA MEDIEVAL: VILA-REAL 1269-1274

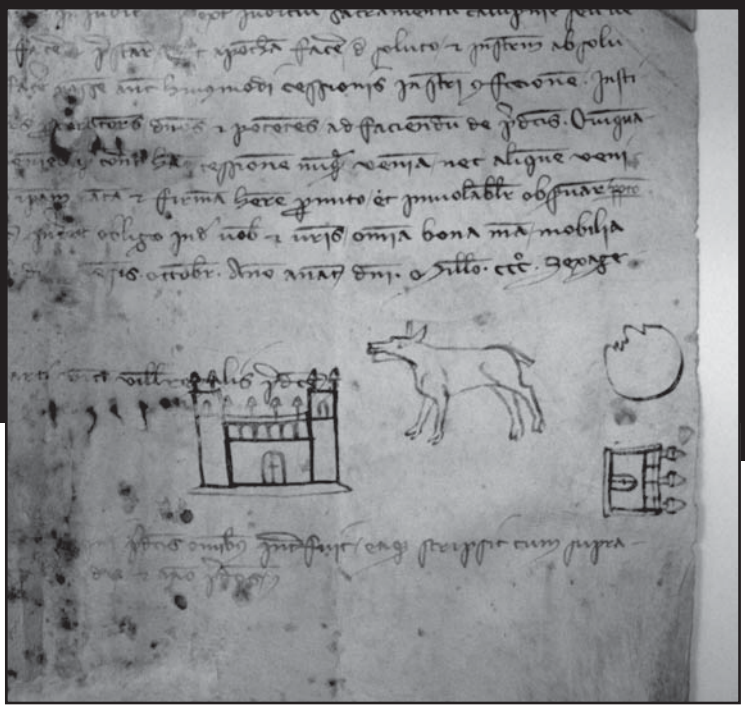

Mur i porta. Vila-real segons el notari Guillem Cortes, 1360.
Arxiu Municipal de Vila-real, Pergamins, 30

Orígens d'una vila medieval: Vila-real 1269-1274

L'any 1274 Jaume I reconeixia Vila-real com una vila del patrimoni reial. La nova pobla s'havia segregat del terme general de Borriana, la principal medina de la Plana fins la seua conquesta el 1233. Sens dubte, les raons que van determinar el reconeixement jurídic responien a un model de política de repoblació que intentava recompondre un espai rural totalment desarticulat, després d'una llarga guerra de conquesta i colonització del territori més ric del nou regne de València[1]. De fet, l'assentament de la nova vila reial es localitza a la part de secà del terme de Borriana. Un secà que es convertirà des del 1272 en un focus d'atracció per la possibilitat d'accedir a unes terres fèrtils i convenientment irrigades amb la construcció d'una séquia amb la qual es reparteix l'aigua del riu Millars[2].

Alguns historiadors que s'han ocupat de les primeres donacions que es van fer al que després seria Vila-real han dubtat del que va escriure l'any 1935 el pare Ramón de María, en el seu llibre *El Repartiment de Burriana y Villarreal*. A partir de l'estudi de la documentació de la Cancelleria Reial, aquest autor retrau abans del 18 de desembre de 1269 els primers establiments fets *in ville nostre Regalis*.

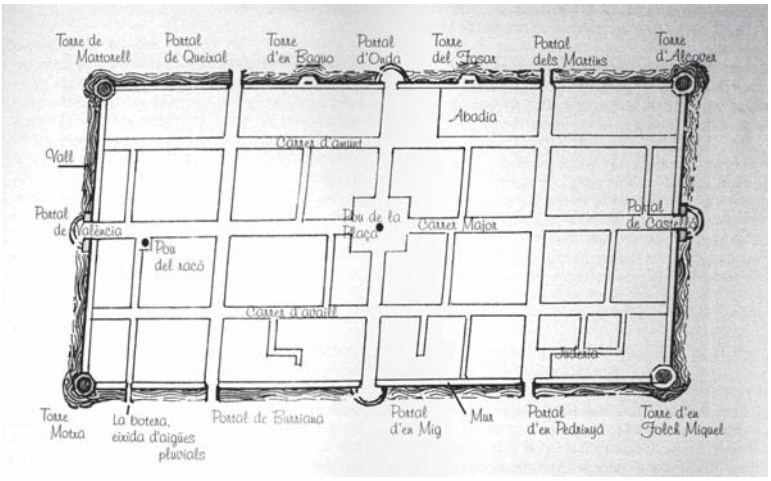

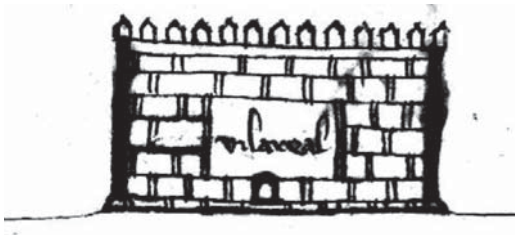

Reconstrucció de la planta de la vila i ideograma de Vila-real en el llibre de visites del bisbe Francesc de Paholac, 1314. Arxiu de la Catedral de Tortosa. Visites pastorals, vol. I, f. 56v.

En aquesta data l'infant Pere, com a senyor de Borriana, reconeix les masades i estadis comprats per Jaume Alamany i el jueu de Barcelona, Abraham de la Torre, *habitatori ville nostre Regalis*[3]. Aquests dos establiments obrin una finestra que dóna vista a un paisatge urbà de Vila-real anterior a la Carta Pobla del 20 de febrer del 1274. Hi trobem l'esment de diversos elements concrets molt notables: masades, casals, cases construïdes i per construir, pati, plaça, camí public[4]. El mateix trobem en la major part dels registres de les donacions atorgades fins 1272. A partir d'aquest any, a la majoria dels casos documentats, es donen solars per la construcció de la casa. Tanmateix, totes les donacions i establiments aporten informació sobre el paisatge i l'organització del territori. Permeten apropar-nos a cadascun dels elements que el formen. Recomponen el paisatge urbà de Vila-real al temps de Jaume I[5].

El poblament anterior a la conquesta: la torrassa

Abans de la conquesta cristiana, el poblament andalusí de la Plana de Borriana es repartia en alqueries, que s'agrupaven al voltant de la medina i d'un castell refugi (*hisn*)[6]. A més del castell, l'element defensiu d'aquests nuclis de poblament clànic està representat pel burg o torre. La torrassa a la partida del Pla Redó potser un d'aquests establiments fortificats, format per una torre i uns habitatges. El topònim pareix tenir el seu origen en l'existència d'alguns murs romans. Tanmateix, no apareix documentat fins el padró de béns de 1362[7]. Fins aquesta data aquest indret s'anomena Misquitella o Mesquitella i va ser ser utilitzat com una fita per al traçat de la línia divisòria entre els termes municipals de Vila-real i Betxí[8]. En tots el casos s'utilitza el terme antigor o antigament per a referir-se a aquest lloc, per la qual cosa pot deduir-se que amb el terme Mesquitella es designaven unes ruïnes ja en el segle XIII[9].

Certament, des del 1901 sabem que aquest lloc era una extensa explotació agrària, ocupada des del segle I al IV[10]. Les descripcions de Meneu (1901, 1903 i 1911), Almarche (1918), Traver (1920), Doñate (1969), Esteve (2003) i Arasa (2005) permeten determinar la distribució funcional de les distintes parts de l'hàbitat originària. Una de les parts edificades es correspon amb el que degué ser la *pars fructuària* de la vil·la, és a dir, la zona de transformació de productes agrícoles per a l'elaboració de vi o oli. Un gran trull de planta possiblement quadrada, ensostrat amb la clàssica tègula, que tenia almenys tres grans premses. En l'espai de treball també es van realitzar treballs de fundició metal·lúrgica i probablement es va fabricar vidre. A la zona residencial, la pars urbana, destacava una villa amb pòrtic, pati interior (*peristylus*) o porxo. El paisatge es completava amb un espai funerari que s'estenia als dos costats del camí d'accés a la vila. Aquest camí arrancava des de la via Augusta, que passava pel sud-est a 4,5 km.

Que l'any 1362 a Mesquitella se l'anomene La Torrassa fa pensar que si al temps de la repoblació, en aquest indret es va bastir una casa forta o torrassa. L'ús de la construcció està documentat entre els segles XIV i XVII. En tots els casos es descriu el seu paisatge com *terra secà* del Pla Redó (1362, 1523, 1559, 1596, 1642) en la qual hi ha

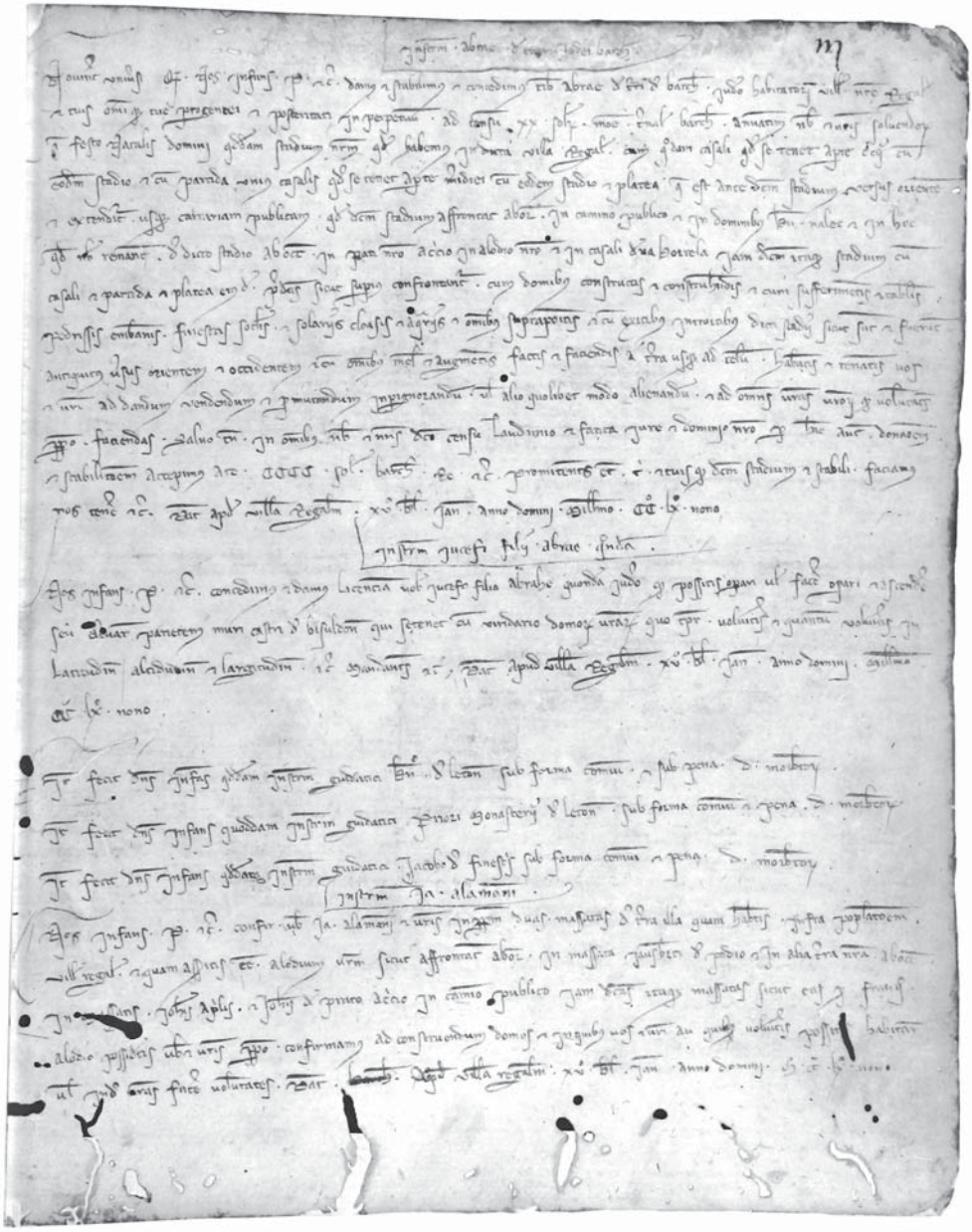

Donació de l'infant Pere a favor d'Abraham de la Torre, jueu habitant de Vila-real. 18 de desembre de 1269. Arxiu de la Corona d'Aragó. Cancelleria Reial, registre 37, f. 3r.

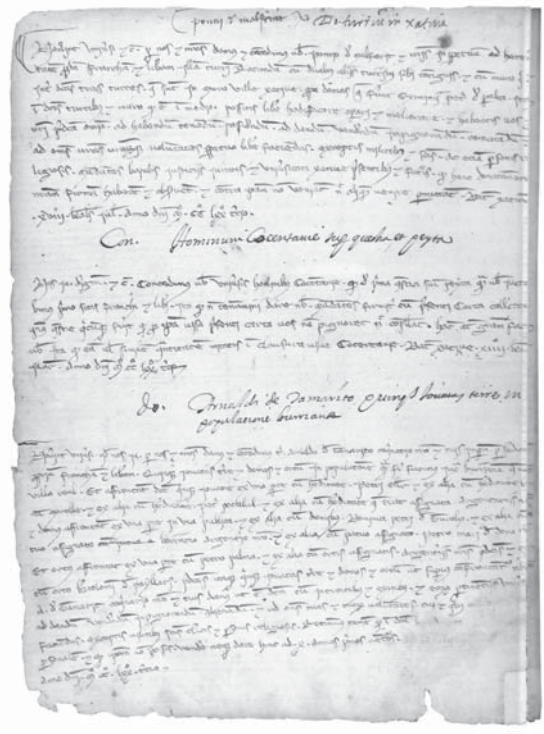

Donació de terra, cases i horts al cuiner del rei Arnau de Tamarit "a la població que manem fer al costat de Borriana, dita Vilareal". 20 de desembre de 1273. Arxiu de la Corona d'Aragó. Cancelleria Reial, registre 19, f. 83r.

un aljub (1476), corrals o *majadas* (1476, 1489) i una torrassa (1410, 1489, 1642). De fet, les parets de la torrassa es dediquen a guardar el ramat i, fins i tot "dins la qual se fa un corral" (1642)[11].

L'any 1273 les donacions d'una torre o casa-torre són una realitat a la nova pobla reial que s'està fent per ordre reial. El rei Jaume estableix en tres d'elles als fills del prior de Guissona i a Guillem de Torrellas[12]. Cal dir, que la paraula torre no té només el significat de torre defensiva, ans també el de lloc poblat per diverses famílies, al servei d'un senyor. Tot i que, algunes d'aquestes torres, com és el cas de la donació als germans Ramon i Mateu Guissona, tenien poques heretats: un hort i vuit jovades de terra.

Formes d'hàbitat al secà de la Plana de Borriana: masades (1269)

Els primers documents que donen notícies sobre les formes d'hàbitat al que s'anomena la pobla de Vila-real daten del 1269. Tanmateix en ells s'adverteix la presència de masos en assenyalar els límits de la propietat donada. A més, el fet que un d'aquests documents siga la confirmació d'un establiment anterior, permet retraure la data d'arribada dels primers pobladors. El 18 de desembre de 1269, l'infant Pere reconeix la venda de dues masades dins la pobla de Vila-real a favor de Jaume Alamany[13].

Les masades, masos o masoveries situats dins del territori d'un mas o una pobla s'escamparen amplament al segle XIII. De fet, el reconeixement de la venda a cens a favor d'Alamany descriu els masos com a cases situades dins d'una pobla. Per això, cal suposar que la masada és una explotació familiar, que, com el mas, té com a base una casa amb les seues terres (terres cultes i ermes, aigües i pastures, amb emprius i algun hort). Normalment, la casa està separada uns centenars de metres del centre del mas més proper, on hi ha una casa semblant. Així les dues masades que compra Jaume Alamany limiten a l'est amb el mas de Jaspert de Podio, a l'oest amb terra de l'infant Pere i les masades de Joan Apilis i Joan de Prado, al nord (la part de la muntanya) amb camí públic.

Tanmateix, cal no oblidar que aquestes masades suposen l'aparició d'un camperol que, per la casa i per totes les seues terres, no sols pagava al senyor a més també lliurava un cens a un altre camperol molt més ric, que li sotsestablia l'explotació[14]. Potser, la forma d'explotació de les dues masades d'Alamany es fera d'aquesta manera.

El mas era al mateix temps l'habitatge i les terres que depenien d'ell (la masada). Si centrem la nostra atenció en el mas-habitatge, podem assenyalar que sol caracteritzar-se per una orientació cara sol, una ubicació amb relació visual amb d'altres masos de les rodalies i pròxima a una font, riera, torrentera o barranc, una xarxa de camins que el comuniquen amb els altres masos del voltant i un camp gran al seu costat. A la descripció dels límits de la propietat d'Alamany, com ja hem vist, apareixen el Camí Reial, els masos veïns i terra de l'infant Pere.

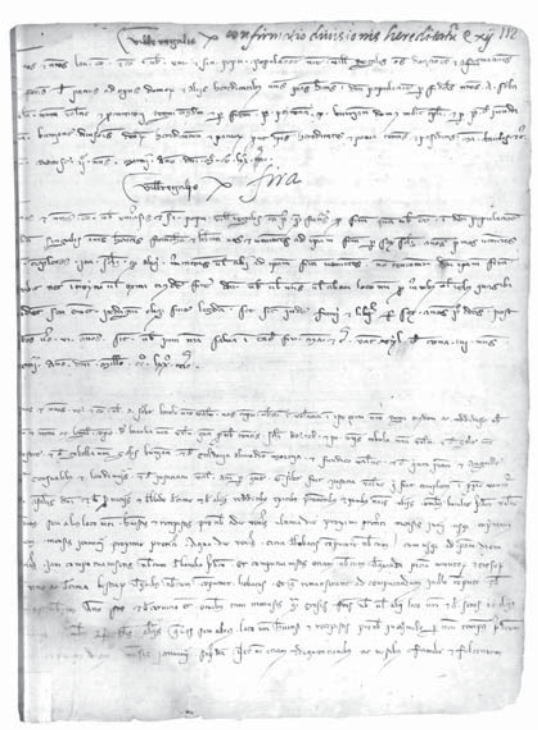

El rei Jaume confirma els repartiments fets a Vila-real pels seus oficials. 6 de març de 1274. Arxiu de la Corona d'Aragó. Cancelleria Reial, registre 19, f. 112r.

Si entrem amb Alamany, Podio, Apilis o Prado als seus habitatges, comprovarem que els seus masos eren una construcció que podia tenir una cambra de dormir i un menjador, indret on hi havia un foc o llar, en el qual es podia menjar. El dormitori i la cuina-menjador inicialment podien ésser a la mateixa cambra; també solia haver unes corts i estables, l'espai destinat al bestiar. Aquest espai dels animals podia restar dividir en diversos àmbits, on es tancaven les ovelles, vedelles o els porcs. Podem afegir a aquests elements bàsics altres espais. Pel que fa a l'àrea del mas destinada a les persones, hi havia un espai dedicat a fer de celler o de rebost; una cambra on estava el forn i on es podien fer activitats artesanals. A més, d'una cabana o zona dedicada a la palla i a l'herba seca i una zona dedicada a femer[15]. La relació entre tots aquests elements, la forma com es collocaven dins l'espai edificat, no fou igual a tots els masos. Les diferències estan marcades per la riquesa del propietari que vivia en la casa. Així mateix, una importància més o menys gran de l'agricultura o de la ramaderia també determinava la forma de l'habitatge. Cal recordar que dins de la masada hi ha uns horts (allí on es podia regar), una era (l'hort de l'era), alguns arbres fruiters, closos i trilles (on es tancaven ceps i oliveres), un camp gran i diversos mitjans[16].

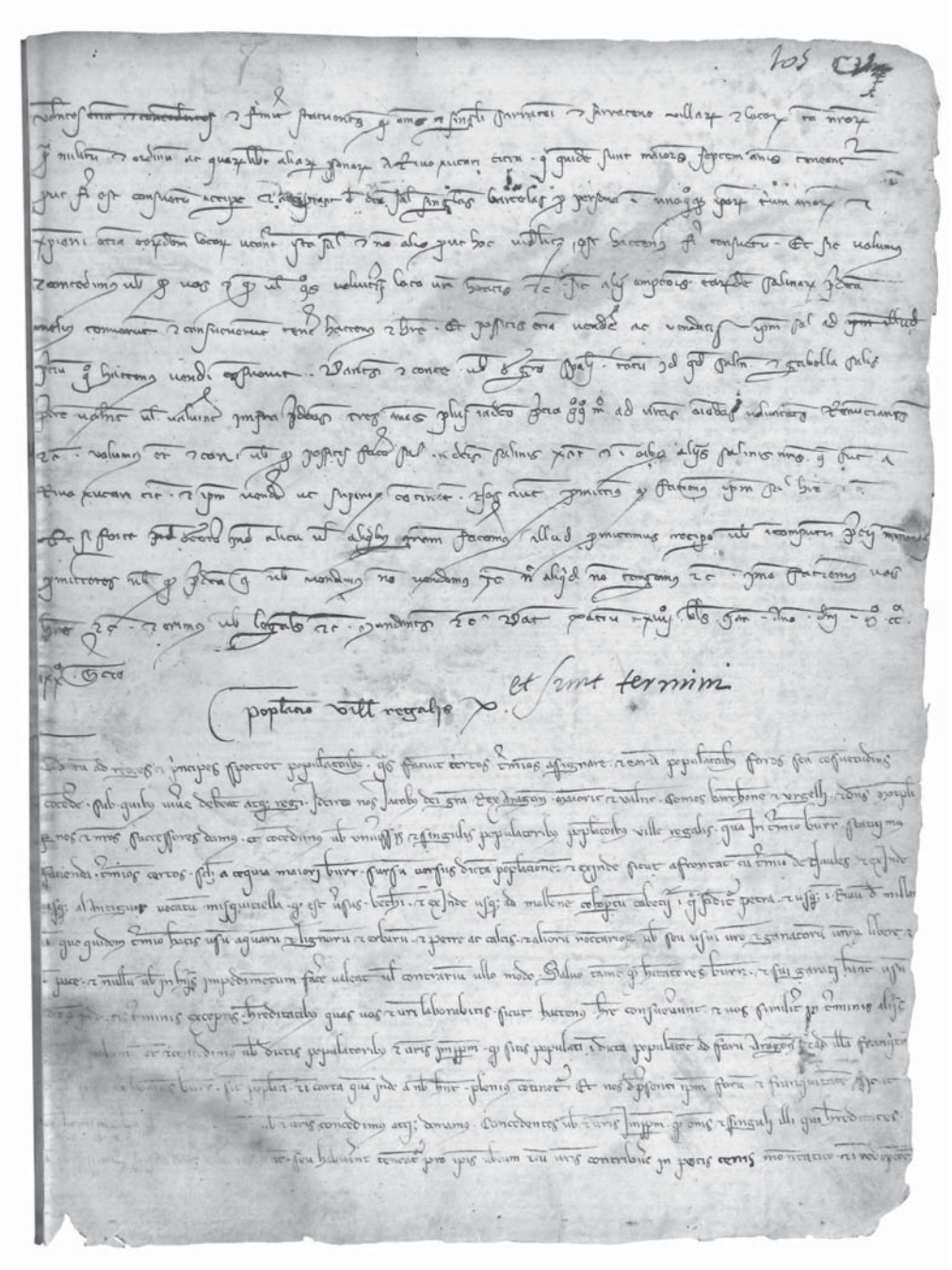

Carta de poblament de Vila-real, atorgada per Jaume I el 20 de febrer de 1274. Arxiu de la Corona d'Aragó. Cancelleria Reial, registre 19, f. 105r

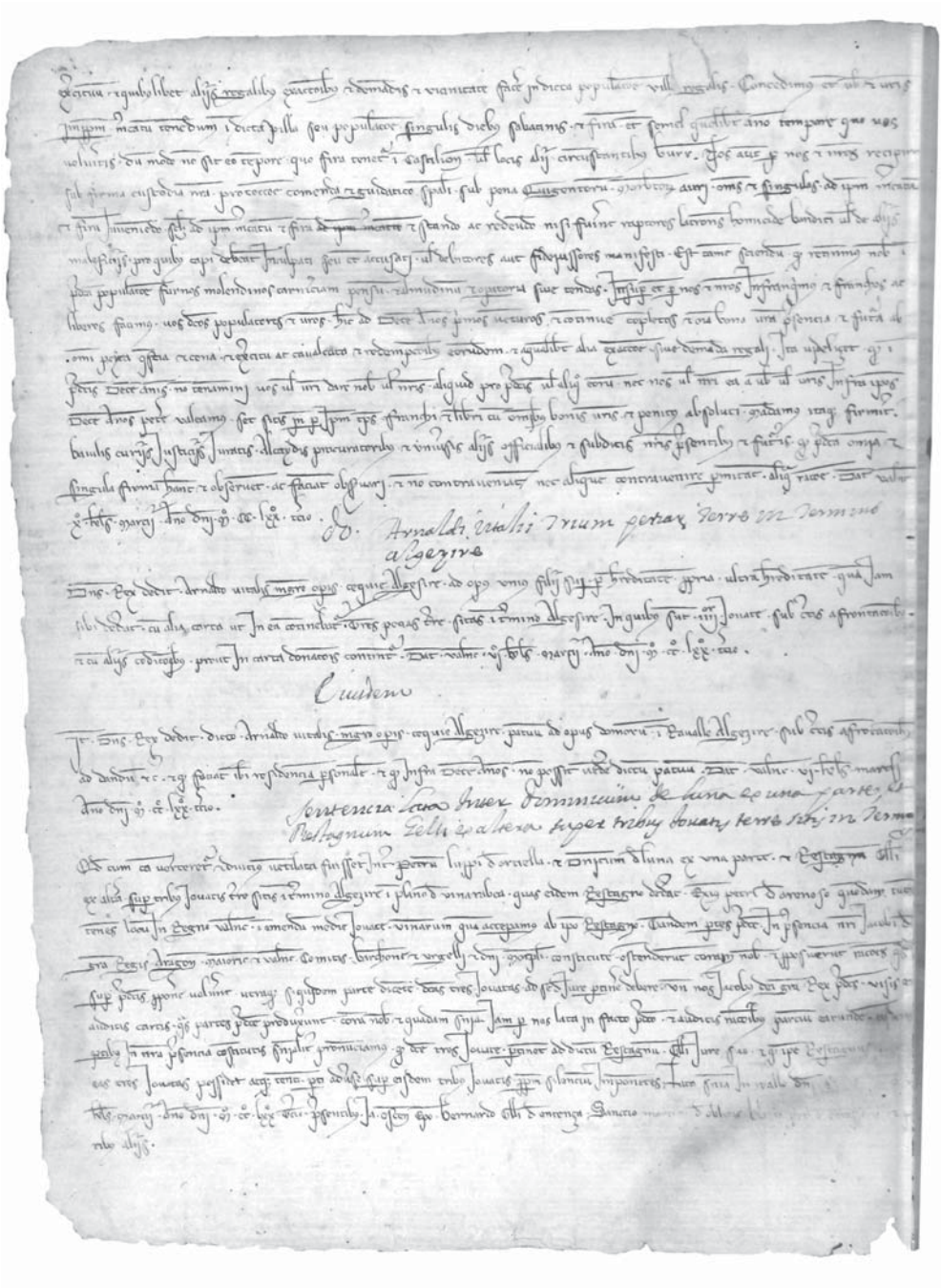

Carta Pobla de Vila-real, atorgada per Jaume I el 20 de febrer de 1274. Arxiu de la Corona d'Aragó. Cancelleria Reial, registre 19, f. 105 v

font

D'altra banda, a l'hora de conéixer l'explotació de les masades, ens podem plantejar si l'organització dels masos a la part seca del terme de Borriana fou a causa d'una reestructuració del món rural després de la conquesta del 1233. De fet, aquestes parcel·les van poder ser reorganitzades per a tendir a formar unitats d'explotació familiar a partir d'una propietat anterior més gran. Si considerem que l'aparició dels masos coincideix amb el de la feudalització d'aquest espai geogràfic, hem de tenir present que els promotors d'aquest projecte foren els senyors als quals se'ls van repartir propietats.

Una pobla oberta de cases amb casals (1269-1273)

L'altra donació de l'any 1269 a Abraham de la Torre, que ja coneixem: un estadi (*estadio*) amb un casal (*casali*) i una partida que també té altre casal, enfrontat a una plaça i *carrariam publica*, recorda més les donacions realitzades a Borriana que les que es fan tres anys després a la nova vila reial[17].

Una pobla oberta amb més de disset cases, com era la nova vila reial entre els anys 1269 i 1272[18] ens porta als pobles de la Gascunya, de la plana del Llenguadoc, de les valls de la Vall d'Aran, de la Ribagorça, del Pallars, d'Andorra, de la Cerdanya. També ens duu a alguns dels pobles situats al llarg del Camí de Sant Jaume o als vilatges de Navarra[19]. En tots ells l'estructura de l'assentament és molt simple: habitatges fets amb pedra o el material propi de l'indret amb una o dues estances (llar de foc i cambra) molt propers entre ells i distribuïts al voltant de carrers.

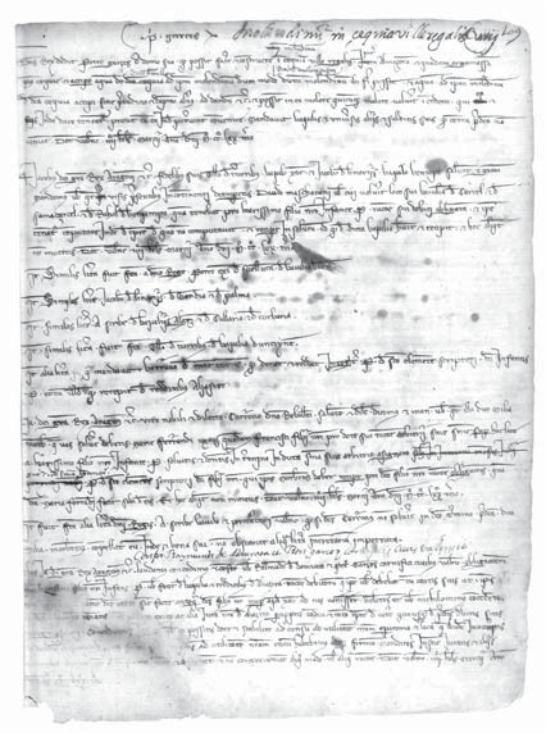

Jaume I dóna llicència a Pere Garcés per a construir un molí a la nova séquia de Vila-real, 20 de febrer de 1274. Arxiu de la Corona d'Aragó. Cancelleria Reial, registre 19, f. 109r

Podem considerar aquests establiments de cases, desenvolupats a partir de l'agrupació en bona part espontània dels habitatges, com una de les formés més antigues de la nova pobla de Vila-real. En la nova pobla són les cases les que formaren l'establiment humà. En tots els casos, les cases són l'element que organitza l'espai. L'hàbitat es desenvolupa en un desordre aparent que respon en realitat a un ordre social, el de les cases dominants (casals o casaleres), que constituïren l'element estructu-

rador de la pobla. A la Gascunya, Llenguadoc, Camí de Sant Jaume o Navarra hi ha casals com els d'Abraham de la Torre i el de na Borrella de Vila-real[20].

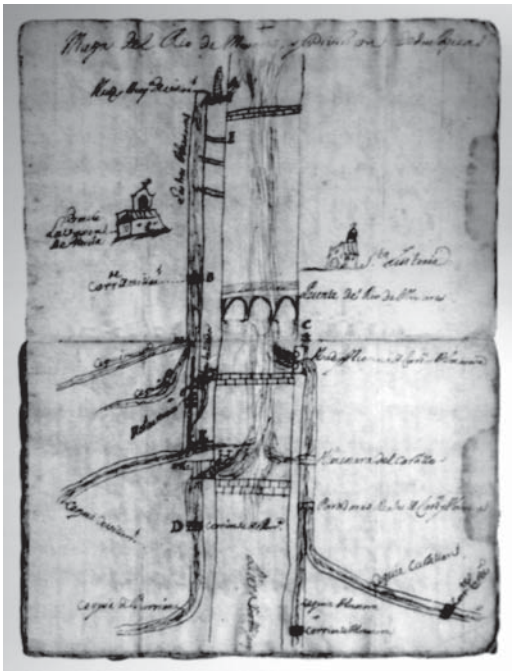

Pla de regs del riu Millars (Castelló) 1751. Arxiu del Sindicat de Regs de Vila-real. Foto: Pascual Mercé

L'eix vertebrador de la pobla oberta de Vila-real i de l'ocupació el paisatge serà la séquia nova. Les primeres notícies de la nova xarxa hidràulica daten de 1272, quan en les donacions de terra concedides amb aquesta data s'anomena com a delimitació de límits, la qual cosa fa pensar que la seua construcció es va iniciar en algun moment anterior a aquesta data i posterior a 1266[21]. En la documentació tan sols s'indica la localització avall de la séquia de la terra repartida. La major part d'aquests concessions de terra, realitzades entre 1272 i 1275, constituïen explotacions que oscil·laven entre les 5 i les 8 jovades (15 i 24 ha)[22]. El lot també incloïa en moltes ocasions, fins 1273, cases i, des d'aquest any, solar per edificar, damunt del recorregut de la séquia. Les donacions tendien a configurar unes explotacions familiars homogènies i autosuficients. Però aquesta regularitat i el caràcter franc, alodial, de la majoria de les donacions no impliquen la societat lliure i igualitària que han cregut veure alguns historiadors. La mitjana de les 9 a què configuraren les explotacions camperoles amaguen desigualtats. Ja l'any 1273 no tenen la mateixa vàlua les cases i solars confrontants amb els camins d'Onda i Tortosa, com els atorgats a Borràs de Montpalau, o el solar de Pereto de Girona al carrer Major que el de Pere Porquet, que també enfrontava amb dos *carraris*; les torres i terres dels fills del prior de Guissona que les de Guillem de Torrellas o les terres de Pere Pococull (Poculullí) a l'horta que les de Miquel Sanz al secà[23].

El sistema de distribució urbana de l'aigua es coneix des del 1364. La documentació descriu una sequiola que duu "aigua de rec i per beure" per la part baixa de la vila. Des del "damunt de l'hort de Berthomeu Figuera al cap" del raval de Castelló fins al cap del raval de València (Santa Llúcia). El 1423 es completa la distribució per la part alta amb la sequieta. El traçat de la sequiola i la sequieta determina o s'ajusta (és aquesta qüestió per determinar) el recinte murari de la vila i la trama urbana dels ravals. De fet, el disseny del sistema hidràulic que bastia Vila-real es pot entendre com la clau que explica l'extensió de l'espai tancat dins del seu recinte murari i fins i tot, potser, la disposició dins la vila i els ravals de les zones o edificis dedicats a determinades activitats. Per tot això, es pot concloure que a la nova pobla de Vila-real, com a qualsevol indret urbà andalusí, fou imprescindible dissenyar el sistema hidràulic abans de procedir a la urbanització. La séquia

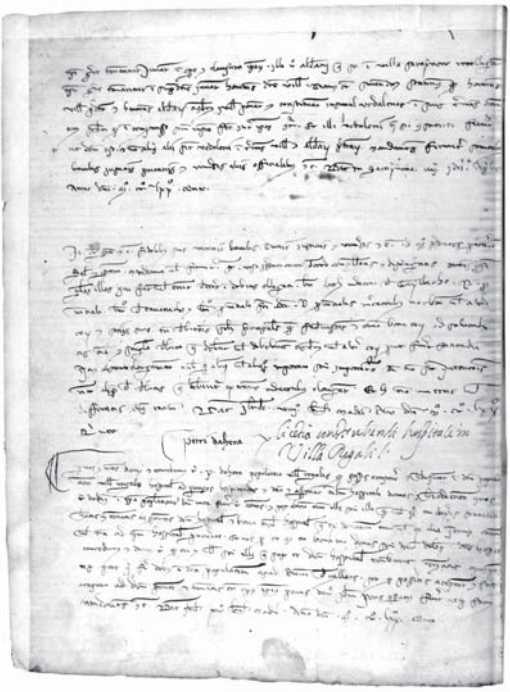

Jaume I autoritza la fundació de l'hospital de Vila-real a Pere Dahera. 18 d'abril de 1275. Arxiu de la Corona d'Aragó. Cancelleria Reial, registre 20, f. 243v.

i les séquies condicionen elements urbans i determinen el creixement de l'espai urbà, més enllà de les causes d'origen demogràfic normalment adduïdes. Aleshores, a banda de les consideracions teòriques d'urbanisme que van determinar des del 1273 la forma de la nova població, l'excel·lent localització del lloc al costat del camí reial que portava de Catalunya a València, estratègies defensives, raons econòmiques o d'un pla preconcebut pel rei Jaume I el 1274 Vila-real no hagués estat possible sense la construcció de la séquia.

D'altra banda, en les donacions fetes a la nova pobla reial, com en tots aquests pobles, trobem un agregat de cases dominants, cadascuna de les quals centra la seua illa d'habitatges respectiva. Aquestes illes de cases eren inicialment un habitatge amb les seues dependències (una cort, un estable i fins i tot unes cases annexes). En aquest espai de la casa es basava la vivència en comunitat. Cadascuna de les cases representa vincles profunds de sang, de família, de parentiu, de tradició. Així, en moltes de les donacions que es fan, es diu textualment que són pel beneficiari i els seus. Si aquests vincles desapareixen, els homes percebien que la seua realitat es dissolia. Per això, es necessitava diferenciar i mantenir l'altre (sarraïns i jueus) al marge, primer de la casa i a partir del 1274 de la vila.

D'acord amb aquesta morfologia, sembla que l'urbanisme de Vila-real té un origen en un moment anterior al que tradicionalment s'ha considerat. Tanmateix, no es pot dubtar que és una vila nova, atenent, d'una banda, a l'aspecte institucional i, d'altra, a l'aspecte purament urbanístic. Així, l'existència d'una població nova, els habitants de la qual van ser afavorits per part del rei Jaume amb un estatus jurídic en principi privilegiat, especificat en la Carta Pobla del 20 de febrer del 1274 és inqüestionable[24]. Al mateix temps, hi ha l'aspecte purament urbanístic, derivat del fet d'haver-se creat de bell nou tota la població: l'existència d'una regularitat en la forma com s'organitzen els carrers i fins i tot, en la forma de les parcel·les de terreny repartides als nous pobladors. Les disset cases, els patis, solars i dos casals es distribuïen al llarg de carrers[25] (1273), plaça[26] (1269, 1273), camí reial[27] (1269), camí públic[28] (1269), camí d'Onda[29] (1273), camí de Tortosa[30] (1273) i carrer Major[31] (1273). De del 1274, aquests carrers ben planificats, poden ser l'element que organitza l'espai de la vila en funció d'una retícula ortogonal.

Vila planificada i emmurallada: els espais urbans

La creació de nombroses poblacions, que reberen cartes de poblament i de franquesa, fou un procés important que es produí al llarg dels segles XI, XII i XIII. Com Vila-real, moltes d'aquestes poblacions van ser planificades com una quadrícula regular. Fins i tot, s'establiren les mides de les torres i de les cases que s'hi havien de bastir. L'any 1274 les parcel·les concedides a la nova vila d'Ulldecona per fer els habitatges havien de fer 16 braces a cada costat; uns 30 m per 30[32]. Aquest parcel·lari potser el de les poblacions creades de nova planta, amb una retícula ortogonal, d'Occitània, Catalunya o Regne de València.

Les principals característiques de Vila-real com a vila de nova creació han estat estudiades amb detall per Vicent Ortells Chabrera[33]. Ara i aquí, tan sols cal recordar que al llarg del passadís central de la Plana s'albiren les viles de Castelló, Almassora, Vila-real, Mascarell, Nules i Almenara. Totes elles són viles noves i planificades per la política repobladora del rei Jaume. Com moltes ciutats i viles es dividien en quarters. És la ciutat ideal que proposaran els primers teòrics de l'urbanisme, com el frare franciscà Francesc Eiximenis en el seu *Dotzè llibre del Crestià*[34].

Les quatre parts en què es dividia el nucli urbà (Santa Maria, Santa Llúcia, Santa Caterina i Sant Julià) per l'encreuament de dues vies principals en una plaça central qua-

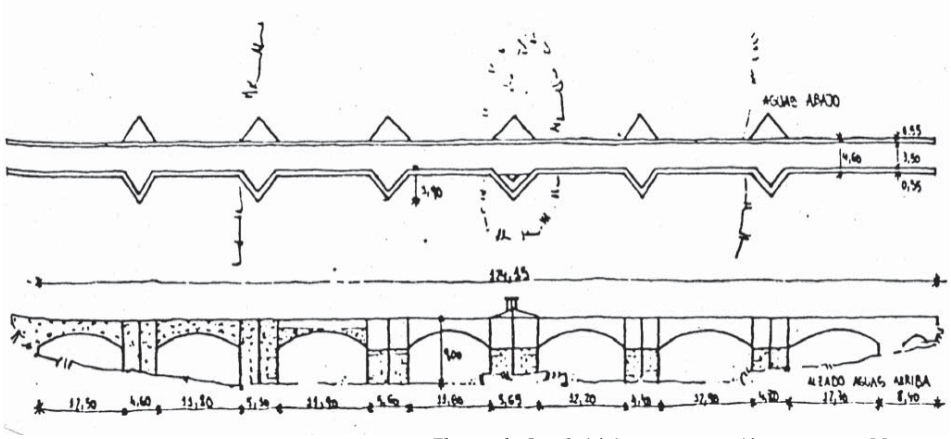

El pont de Sta. Quitèria en construcció, cap a 1275. Maqueta: Carlos Martínez. Baix, croquis del pont en l'estat actual.

drada són districtes iguals. Estan pensats i planificats per assumir l'enquadrament veïnal sobre la base de la mateixa població. El quarter o la parròquia és una estructura formal de caràcter comunitari que marca les jurisdiccions per l'elecció de jurats i justícia i determina l'establiment de les prestacions comunitàries (*deenes*).

A les dues vies principals s'uneixen uns altres quatre que conformen l'engraellat de carrers o vies on es distribueixen illes de cases. Els carrers principals (*lo carrer*, el 1584) comunicaven els edificis i espais urbans estratègics i simbòlics de la vila. Per això, dins del teixit urbà tenen molt de pes en l'organització de l'espai. Entre ells, ja l'any 1275 hi ha carrers transversals (com les filloles del carrer Major) i carrerons, que només portaven a un indret d'algú i que se solien conéixer amb el nom del lloc o del propietari[35].

A finals del segle XIII, la inestabilitat bèl·lica del moment determinarà emmurallar la vila. L'any 1294, Jaume II fa cessió de drets per la construcció de muralles (*pro construendo muro in dicto loco, ad deffensionem eiusdem*) i el 3 de juliol de l'any següent s'aprova l'obra dels murs[36]. Tanmateix, fora murs, al llarg del camí reial, des del portal de València fins al barranc de Santa Llúcia sorgí un raval amb el mateix nom al segle XIV. L'any 1275 a l'altra part del barranc s'havia fundat l'hospital[37]. El barranc va frenar l'expansió del raval. Al segle XV, sorgeix al portal de Castelló, al llarg també del camí reial un altre raval[38].

Tota vila naix com a fruit de diverses realitats per això, es desenvolupen en relació amb diferents focus generadors de teixit urbà: llocs de govern, edificis religiosos o indrets on es feien activitats econòmiques. De fet la sociotopografia urbana vindrà donada per tota una sèrie de noms que fan referència a l'ús que es fa d'aquests espais. Si parem atenció a la carta pobla del 20 de febrer de 1274 es veu com al temps que Jaume I dota la població d'un estatut jurídic que servirà de base per al desenvolupament de les relacions socioeconòmiques, concedeix mercat setmanal i fira anual. A més, el 4 de març atorga franquesa per sis anys, a tots els qui aniran a la fira[39]. Si atenem a les concessions de mercat i fira cal pensar que les funcions comercials van decidir el reconeixement jurídic de Vila-real. Naixia com vila mercat i fira dels préstecs.

L'arrendament de cises municipals referides a mercaderies demostren l'activitat d'un actiu mercat setmanal, que encara avui es continua celebrant cada dissabte, tal com es va determinar en la carta pobla. Fins a final segle XIX, el mercat té lloc a la plaça, on es trobaven les taules de carnisseria (del cabró i del moltó) i de pescateria, l'almodí, la botiga de forment, la tenda, la venderia de sal, les tavernes, els obradors, l'hostal (*alberch*) de Pere de Boil (1318), els corredors públics o de coll.

La importància del mercat en la vida quotidiana d'una vila és un fet ben conegut. Un cop a la setmana, tots els dissabtes de l'any, es bescanviaven productes o s'adquiria el que es necessitava a canvi de les reserves monetàries. El mercat atreia tota aquella gent de la rodalia que es podien desplaçar en la mateixa jornada. És a dir, anar i tornar de casa al mercat el mateix dia. Per a molts, l'indret on se celebrava el mercat era el lloc més allunyat al qual anaven al llarg de tota la seua vida. L'estudi sobre la procedència dels

compradors i venedors, documentats als protocols notarials i als processos de justícia ens aporta una visió d'una zona d'influència força àmplia del mercat als segles XIV i XV.

Els documents més pròxims al regnat de Jaume I asseguren que la vila tria com a data per a iniciar la seua fira anual el dia 21 de setembre, festivitat de sant Mateu, al començament de la tardor i que se celebrava al llarg de quinze dies, tot respectant l'obligació de no fer-la coincidir amb la fira de Castelló ni amb la d'altres poblacions de la contornada de la Plana de Borriana. Coincidint amb el temps de la fira, una ampla nòmina de clients de totes les categories socials i professionals desfila pels documents dels notaris i de la cort del Justícia. Ja al segle XV, els préstecs, fiances, corredories, embargaments, subhastes, procuradories, juraments de les transaccions que van fer fallida i es van resoldre davant el lloctinent de la Governació de Castelló o a la cort del governador general del Regne mostren la procedència de gent dels pobles de la rodalia, de les comarques veïnes i de tractants de cavalleries i factors de cases comercials. Així mateix, juntament amb el mercat de productes, molts d'ells de procedència llunyana, hi ha un actiu mercat de diners. Entre els prestataris abunden els jueus[40].

La plaça també serà l'espai de govern. D'això donaran testimoni la Casa de la Vila i la cort de justícia. Per comprendre la vida política de Vila-real al temps de Jaume I hem de retrocedir en el temps, fins al 1245, i centrar la nostra atenció en la ciutat de València. El 13 de setembre d'aquell any, un privilegi regulava el càrrec de quatre jurats per a governar-la. Tanmateix, cal advertir que l'any 1274 en ser reconeguda la nova població a fur d'Aragó, no es modificava l'estatut jurídic de Vila-real, sinó que es mantenia el que tenia com a part integrant del terme de Borriana. Tot i això, els càrrecs de justícia i de batlle de Vila-real s'han datat per primera vegada l'any 1276. Ambdós els coneixem per

Escut de l'Almodí de Vila-real, 1425(?) Bloc rectangular de pedra calcària, 51x69x15 cm

notícies indirectes: el primer, Pere Rubim, era cridat a intervenir en una disputa entre Joan de Pertusa i Bernard de Punt per un conflicte de terres; i el de batlle requeria a la mort del rei Jaume sobre Salomó Vidal.

Fins l'any 1280 Borriana mantindrà el dret sobre la cort del justícia. És a dir, tots els plets es resoldran a la cort de Borriana. Allí és on es jutgen els delictes criminals i els afers civils. Disposar de la jurisdicció era un símbol de poder i una important font de rendes. Per aquesta raó, els enfrontaments entre les dues viles o amb el comanador dels ordes del Temple i de l'Hospital a Borriana seran freqüents. Per la qual cosa, la llicència per elegir al justícia no arribarà fins 1302[41]. El 10 de gener de 1330, el rei Alfons farà donació d'uns obradors del seu patrimoni reial per construir la cort del justícia, la presó i l'almodí. Al mateix temps cal dir, que encara l'any 1307, "consell cridat per públich corredor e ajustat en la plaça de Vila-real, en loch acustumat de consell ajustar"[42].

Des del 1298 el pla de l'església o pla del fossar (1381) serà l'espai de culte[43]. Tres anys abans, el 29 de maig de 1295, el rei Jaume II havia donat llicència als veïns de Vila-real perquè pogueren canviar la ubicació de l'església des del lloc que ocupava originàriament, considerat poc idoni[44]. Els pagaments per reparacions i l'obra del mur dels anys 1373, 1376 i 1377 localitzen l'emplaçament del conjunt de l'església, la casa abadia i el fossar intramurs, vora el portal d'Onda[45], a tocar el mur oest. Aquestes notícies confirmen el fet que coincidint amb l'inici de les obres de les muralles, l'obra de la fàbrica medieval es va construir a la murada oest, a l'espai que ocupaven dos obradors del patrimoni reial, arrendats per Bertrà Bou de Vilarnau i Maria Gaya[46]. Val la pena dir que l'església medieval, de la que avui a penes queda visible alguna dovella o carreu, ocupava els peus de l'actual arxiprestal. En aquest indret la va dibuixar l'any 1562 Mateu de Viciana.

El pla de Borriana (1398) era un dels espais dels menestrals. La majoria de la població artesana com teulers, tintorers, teixidors, ferrers tenien els obradors fora els murs, al raval de València. També allí es localitza l'espai de lleure: tavernes, tafureries i el bordell el 1415[47]. Altres són més difícils de conéixer amb precisió. Sabem, però, que es jugava a pilota a la plaça del fossar o que en certs horts es practicava el tir amb ballesta.

Els espais de les altres comunitats: la jueria i la moreria, també es localitzen al marge del nucli urbà. El call, a un racó, al costat del portal dels «juheus o de la sanch » (1499-1562). La moreria des del 1485 fins 1502 al raval de Castelló. Tots dos, tal com aconsellaran els teòrics de l'urbanisme del segle XIV al marge de la vila, separades d'ella pel mur. "E per ço sia manat et publichat que nengu no sia osat vendre cases als dits moros dins los murs de la dita vila, et aço sots pena de cinquanta timbres partidos lo terç al Senyor Rey, lo terç a la dita vila e lo terç restant al acusador"[48]. Totes dues comunitats són necessàries per la vida econòmica de la vila. El mateix rei reconeixia que necessitava els diners dels jueus "en atenció al profit, necessitat i fins i tot favor amb els cristians". Dels mudèjars, tant el consell com els representants reials, esperaven que ocuparen i reconstruïren les cases en estat d'abandó que hi ha al raval de Castelló, "per haumentar et poblar la universitat de la vila de Vila Real, lo que redundara en servey del Senyor Rey"[49].

El pla de l'Hospital (1440) era un altre espai al marge del nucli urbà. A més del mur, el barranc de Santa Llúcia aïllava l'hospital, fundat per Pere Dahera el 17 d'abril de 1275[50]. Tal com Eiximenis aconsellara: "hespitals, llocs de llebrosos, bordells e tafureries e escorriments de clavegueres deuen estar a la part contraria d'aquell vent qui més s'usa en la ciutat".

Més enllà de l'església, més enllà dels furs i de les normes, de les magistratures i càrrecs, de les comunitats gremials i ètniques, la vila era un espai protector i produïa un ordre que es va mostrar molt eficaç a l'hora de generar identitats i sentiments de pertinença en els seus habitants. La vila havia de lliurar més que fe i que dret. Havia de configurar una representació simbòlica de si mateixa en què els homes projectaren les seues il·lusions, els seus somnis i els seus desitjos de futur, els seus anhels de seguretat i de poder. Això fa que el paisatge urbà estiga ple de *fites*, que s'utilitzen no sols com a punts de referència per orientar-se, ans també com a expressió de la simbologia del món medieval. Els pous, l'abeurador, la taverna, el forn, els hostals significaven relació i conversa veïnal; els peirons de les creus de terme, símbols de la protecció divina necessària a l'inici o fi del viatge. En temps de guerra s'arribava a tapiar els portals, que obrien la vila, i entre 1386 i 1487 tothom coneixia la protecció que oferia cadascuna de les setze *fites* (torres, vall, ponts trencats, portals tapiats, *cossers* i el de la porta *caladiça*, mur reforçat) d'una vila "forta y ben bastida", com la dibuixava al marge de les seues escriptures públiques i a les cobertes dels seus protocols Guillem Cortes[51]

Aquesta simbologia era tant més necessària en un univers, com el medieval, en el qual totes les realitats naturals invocaven sempre una dimensió ideal i sagrada. En aquest sentit, Vila-real era també una garantia de futur, una forma de dominar el temps. Els homes, molt menys duradors, tenien com a funció principal encarnar aquests símbols, prendre'ls vius i eficaços, recordar-los i mantenir-los als espais públics urbans d'una vila que ens ha de pervenir.

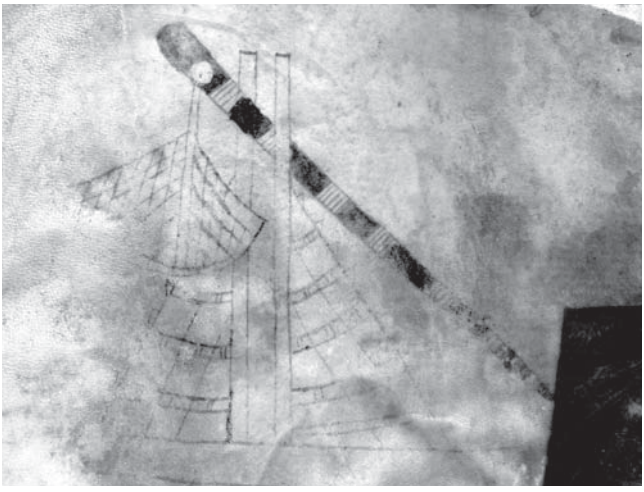

Màquina de guerra, 1364. Arxiu Municipal de Vila-real, Claveria, 207 /1364-1365), cobertes en pergamí

Bibliografia

Fonts documentals

ARXIU DE LA CORONA D'ARAGÓ. Cancelleria Reial, registre 19, 20. 37, 194, 195, 199, 480, 859.

ARXIU MUNICIPAL DE VILA-REAL Manual de Consells, 6, 10bis, 32, 33, 40, 41 Claveria, 212, 215, 282, 284, 327 Padró de Bens, 850, 851, 1130, 1596. Pergamins

Monografies i articles

APARICI MARTI, Joaquim, *Producció manufacturera i comerç a Vila-real*. Vila-real, 1996.

APARICI, J. ; GARCÍA EDO, V. 2004: "El territorio de Alqueries entre los siglos XIII y XVI", *Alqueríes. El temps d'un poble*. Castelló, p. 156-157.

ARASA GIL, Ferran, "Alqueries su territorio en época romana", *Alqueries. El temps d'un poble*. Castelló, 2004, p. 76-120.

ARASA GIL, Ferran, "Toponímia i arqueologia a les comarques septentrionals del País Valencià", *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàtica*, XXIII, València, 1986, p. 38-46.

BENEDITO NUEZ, Josep, "L'evolució urbana de la plaça Major en època medieval, una visió a través de l'arqueologia", *Font*, 10, 2008, p. 58-71.

BOLOS, Jordi, *El mas, el pagès i el senyor*. Barcelona, 1995.

BOLOS, Jordi, *Els orígens medievals del paisatge català*. Barcelona. 2004.

CURSENTE, B., *Des maisons et des hommes*. La Gascogne médievale (XIe-XVe siècle). Tolosa.1998.

DOÑATE SEBASTIÁ, José Maria, "Evolución urbana de Villarreal", *VIII Congreso de Historia de la Corona de Aragón*. València, 1969, p. 149-163

DOÑATE SEBASTIÁ, José Maria, *La Torre Motxa*. Vila-real, 1977.

DOÑATE SEBASTIÁ, Jose Maria, "De las cosas ocultas: el bordell de Villarreal", *Estudis Castellonencs*, 4, 1987-1988, p. 271-289.

DOÑATE SEBASTIÁ, José Maria, "El Hospital de San Miguel y Santa Lucía. Siete siglos de historia en 100 documentos", *Datos para la Historia de Villarreal*, VI. Saragossa, 1984, p. 7-98.

EIXIMENIS, Francesc, *Dotzè llibre del Crestià*, ed. Sadurní Martí, Girona, 2005.

FERRER NAVARRO, R., "Una fundación de Jaime I: Villarreal", *Estudios de la Edad Media de la Corona de Aragón*, X, 1975, p. 403-437.

FONT RIUS, J. M., "La reconquista y repoblación del Levante y Murcia", La *Reconquista Española y la Repoblación del pais*. Barcelona, 1969, p. 289-326.

FURIÓ, A.; MARTÍNEZ, L.P., "De la hidráulica andalusí a la feudal: continuïtat i ruptura. L'Horta del Cent a l'Alzira medieval", a FURIÓ-LAIROÓN (eds.) *L'espai de l'aigua. Xarxes i sistemes d'irrigació a la Ribera del Xúquer en la perspectiva històrica*. València, 2000.

GARCÍA EDO, V., *Derechos históricos de los pueblos de la Plana a las aguas del rio Mijares*, Castelló, 1994.

GARCÍA EDO, Vicent, "Privilegis atorgats a Vila-real pel rei Jaume II", *Font* 2, 2000.

GARCIA SANZ, Arcadi; GARCIA EDO, Vicent, *La carta pobla de Vila-real*. Vila-real, 1995.

GIL, Vicent, *Nos Jacobus: els orígens de Vila-real*. Vila-real, 2008.

GIL, Vicent, "Un conflicte de poder als orígens de Vila-real: l'enfrontament de Jaume I amb l'infant Pere (1272-1274)", *Font* 10, 2008, p. 27-45.

GOMEZ CASAÑ, R., "De toponimia castellonenses: Misquitiella", *IV Congrés d'Història i Filologia de la Plana*, Nules, 1996, p. 181-191

GUICHARD, P., "Els llocs urbans a la València musulmana: el cas de Borriana", *Anuari de l'Agrupacio Borrianenca de Cultura 1*, 1990, p. 76-77.

GUINOT RODRÍGUEZ, Enric, *Feudalismo en expansión en el norte valenciano*. Castelló, 1986.

GUINOT RODRÍGUEZ, Enric, *Els fundadors del Regne de València*. València, 1999.

HEREDIA ROBRES, Jacinto, "Toponímia urbana tradicional de Vila-real", *Miscelánea Homenaje a José Maria Doñate*. Vila-real, 1993, p. 82-92.

JUSUE SIMONENA, C., *Poblamiento rural de Navarra en la Edad Media. Bases arqueológicas*. Pamplona, 1988.

LÓPEZ ELUM, Pedro, *La conquista y repoblación valenciana durante el reinado de Jaime I*. València, 1995.

MAGDALENA NOM DE DÉU, Ramón, *Judíos y cristianos ante la Cort del Justícia de Castellón*. Castelló, 1988.

ORTELLS CHABRERA, Vicent, *Geografia urbana u poblamiento en la Plana de Castellón*. Castelló, 1987.

ORTELLS CHABRERA, Vicent, "Vila-real: la imatge de la ciutat", *Miscelánea Homenaje a José Maria Doñate*. Vila-real, 1993, p. 105-120.

ORTELLS CHABRERA, Vicent, "Vila-real i les viles del rei Jaume I", *Font* 10, 2008, p. 48-56.

PASSINI, J., "Habitat villageois médiéval le long du chemin vers Saint-Jacques de Compostelle", *Castrum*, 6, 2000, p. 219-231.

POZO CHACÓN, J. A. del, *Prohoms i camperols: espai agrari i poder local a Vila-real (1362-1386)*, Vila-real, 1995.

RAMÓN DE MARÍA, *El Repartiment de Burriana y Villarreal,* València, 1935.

ROMÁN MILLÁN, Immaculada C., *El regadío de Vila-real durante los siglos XIII-XV*. Vila-real, 2000.

SERRA, A., "Evolució tipològica del mas a Tavertet (segles X-XV). Resultats de les campanyes de prospeccions", *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 16-17, 1995-1996, p. 245-265.

TORRO, J., *Poblament i espai rural. Transformacions històriques*. València, 1990.

VICIANA, Rafael Martí de, *Libro Tercero de la Chronyca de la inclita y coronada ciudad de Valencia y de su reyno...,* ed. IBORRA, Joan, València, 2002.

NOTES

1. GUINOT, Enric. 1986: *Feudalismo en expansión en el norte valenciano*. Castelló, p. 57-62; TORRO, J. 1990: *Poblament i espai rural. Transformacions històriques*. València, p. 65-70.

2. Els motius defensius, socioeconòmics i de conflicte de poder a la creació de Vila-real, amb la segregació de part del terme de Borriana a DOÑATE SEBASTIA, José Maria. 1969: 149 ; FONT RIUS, J. M.. 1969: 149; FERRER NAVARRO, Ramón. 1975: 405407; LÓPEZ ELUM, Pedro. 1995: 224-2; GUINOT RODRÍGUEZ, Enric. 1999; ROMÁN MILLÁN, Immaculada C. 2000: 39; POZO CHACÓN, J. A. 1995; GIL, Vicent. 2008: 43

3. GIL, Vicent. 2008: *Nos Jacobus*..., p. 43-57; 2008: "Un conflicte de poder als orígens de Vila-real: l'enfrontament de Jaume I amb l'infant Pere (1272-1274)", *Font* 10, p. 27-45.

4. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA). Cancelleria Reial, registre (reg.) 37, f. 3.

5. BOLOS, Jordi. 2004: 11-15.

6. GUICHARD, P. 1990: 76-77; ROMAN,, p. 36.; APARICI, J. ; GARCÍA EDO, V. 2004: 156-157.

7. "La filla d.en Pere Guascs... I tros de terra a la Torraça", "Domingo Guardia... II jovades de terra a la Torraça". Arxiu Municipal de Vila-real (AMVr) Padró de Béns (Padró), 850 (1362), f. 36r. i 102r.

8. Com "Misquiella" figura en la carta pobla: "et exinde usque a.l antiguor vocatum Misquitiella, quod est versus Bechin". I "Mesquitella" és la forma en què apareix en la delimitació dels termes de Vila-real i Onda realitzada per Bertran de Canelles, procurador del Regne, el 1305: "a l.aljub qui és prop del camin veyll de Borriana, e lo qual és prop del loch de Betxí, e del dit aljub, fita cuberta, entró a l. antigor qui és appellat Mesquitella, segons que en la carta del molt alt e poderos senyor En Jacme". La mateixa denominació trobem l'any 1569, quan es reconeixen els mollons que delimiten el terme. En arribar als límits de Betxí, "lo tretse (mollo)... está junt a un cup de argamassa prop de les parets de los corrals qu.es diu antiguament se nomenava mesquitella". ACA, reg. 19, f. 105r/v.; reg. 859, f. 235r/v.; GARCÍA SANZ, Arcadi; GARCÍA EDO, Vicent. 1995: 67-69; GÓMEZ CASAÑ, R. 1996: p. 181-191; ARASA GIL, Ferran. 2004: 100.

9. En terres valencianes sol designar llocs ocupats en època andalusina, de vegades com a vertaders llocs de culte. ARASA. 1986: 38-46.

10. De la importància de la vila i de l'extensió de la seua explotació agrícola, podem fer-nos una idea aproximada a partir de la distància existent entre ella i els altres jaciments contemporanis més pròxims i de les seues característiques. ARASA. 2004: p. 109

11. AMVr. Padró, 850, f. (Padró), f. 36r. i 102r.; Manual de Consells (MC), 6, f. 12v.; 32, f. 6; 33, f. 5; 40, f. 29r./v.; Padró, 851, f. 19v.; 1596, f. 35r. ; 1130, f. 91r., 105v., 106v., 107v., 108r.

12. ACA, reg. 19, f. 25v., 28 r.

13. ACA, reg. 37, f. 3

14. BOLOS, Jordi. 1995: *El mas, el pagès i el senyor*. Barcelona

15. Aquesta descripció s'ajusta al treball de camp i les excavacions arqueològiques fetes a Tavertet. SERRA, A. 1995-1996: 245-265.

16. AMVr. 850, f. 39v.

17. "Casali", segons Du Cange, indica un lloc abandonat amb cases : "Locus vacuus, ubi casae aedificare possunt, idem quod". DU CANGE, D. 1883. *Glossarium mediae et infimae latinitatis*. Niort, p. 198, cit. Roman, p. 39.

18. ACA, reg. 19, f. 28, 38, 60, 72v., 82, 83v., 91v., 171; reg. 37, f.3.

19. CURSENTE, B. 1998; PASSINI, J. 2000: 219-231; JUSUE SIMONENA, C. 1988.

20. ACA, reg. 37, f. 3.

21. El primer document conegut que demostra la utilització de les aigües del riu Millars de manera directa per a transformar el paisatge en horta, data del 25 d'abril de 1266. Es tracta d'una llicència concedida als veïns de Borriana per a prendre aigües de l'assut de les séquies de Castelló i Almassora en moments de sequera. En cap cas s'anomena l'assut de Vila-real, al contrari el que ocorre en anys posteriors quan, cada vegada que hi ha conflicte entre les viles beneficiàries de les aigües del riu, apareix involucrada Vila-real. GARCÍA EDO, V. 1994. Les rivalitats per l'ampliació de la xarxa hidràulica és la mateixa que l'estudiada per Furió al Xúquer. FURIÓ, Antoni; MARTÍNEZ, L.P.2000: 71-72

22. FERRER NAVARRO, R. 1975: 403-437.

23. ACA., reg. 19, f. 25v., 28, 33v., 40, 60, 72v.,

24. Les cartes pobles, com la de Vila-real, poden considerar-se documents destinats a procurar la repoblació d'un lloc acabat de conquerir, o de nova fundació, o que ja està poblat i s'intenta afavorir. Per això, generalment, en la carta de poblament es reconeix un espai físic on s'establiran els pobladors i unes franquícies o exempcions que constitueixen el principal al·licient per als immigrants. Així, per tal de cobrir les necessitats bàsiques dels pobladors determina l'ús lliure de l'aigua, de la llenya, de les pastures, de la pedra i de la calç. En aquest mateix cal considerar el fet que el rei Jaume, malgrat retenir en un moment inicial el conjunt de les regalies a les qual tenia dret (forns, molins, carnisseria, pes, almodí, tendes i obradors), deixa exempts els habitants de Vila-real de tot tipus d'exaccions i impostos durant els primers deu anys. No s'esmentaven el delme i la primícia, components essencials de la renda senyorial a la geografia castellonenca, però un document de 1280 adverteix que els pobladors pagaven aquests impostos. POZO CHACON, J.A. del 1995: 27

25. "carraris". ACA, reg. 19, f. 25v., 28, 33v., 38, 40, 82, 83v., 91v., 171; 44, f. 194

26. ACA, reg. 37, f. 3; 19, f. 60

27. ACA, reg. 37, f. 3

28. ACA, reg. reg. 37, f. 3; 19, f. 25v.

29. ACA, reg. 19, f. 60, 72v.

30. Idem

31. ACA, reg. 19, f. 60

32. BOLÒS, p. 227

33. ORTELLS CHABRERA, Vicent. 1993

34. EIXIMENIS, Francesc, 2005, cit.. ORTELLS CHABRERA, Vicent. 2008: 51-52.

35. AMVr, Cl., 327, f. 85v.; 282, f. 3r.,; 284, f. 12v.

36. ACA, reg. 194, f. 49r/v; 151r

37. ACA, reg. 29, 243v.

38. EIXIMENIS, Francesc, 2005: 189. En el cas de Vilareal, aquest mur es va fer l'any 1418 "alçat a altitut que és per egual tot l'altre mur de la dita vila". AMVr MC. 10bis, f. 8

39. ACA, reg. 19, f. 112r.

40. MAGDALENA NOM DE DÉU, Ramón. 1988.

41. ACA, reg. 199, f. 54v.

42. ACA, reg.. 480, f. 64r/v.; AMVr. Pergamíns.

43. VICIANA, Rafael Martí de. 2002: 387

44. "...cum ecclesia dicti loci sit constructa in loco minus idoneus, et velint ipsam in loco alio dicte ville idoneo transferre seu rehedificare el ad construendum..." ACA, reg. 195, f. 145v.; cita i transcriu GARCÍA EDO, 2000, p. 32-33, 37

45. AMVr, Claveria (Cl.), 212, f. 21; Cl. 215, f. 13v.-14, 4 v., 35, 40v., 47.

46. ACA, reg. 195, f. 145v.; GARCÍA EDO, 2000: 37

47. DOÑATE SEBASTIÁ, José Mª. 1987-1988: 271-289

48. AMVr, MC: 41, f.15 v-16 (15 de novembre de 1489). La crida publica als f.. 16v-17 (10 de desembre de 1489)

49. AMVr, MC. 41, f. 29 (5 de febrer de 1490)

50. ACA, reg. 20, f. 243v.

51. Arxiu del Regne de València. Pergamins, 30

3

Onofre Flores Sacristán

L'EMPREMTA DE FRANCESC TÀRREGA

L'empremta de Francesc Tàrrega

Tàrrega en un dels seus concerts íntims

A pesar dels seus més de trenta-cinc anys com a concertista, Tàrrega va donar molt pocs concerts en la nostra província. No obstant això, va deixar una profunda empremta, segons la gran quantitat de seguidors en l'art de la guitarra que van aparéixer en quasi tots els pobles de la província.

Sobre la seua estada a Vila-real existeixen molt poques dades, ja que als set anys, la família es trasllada a Castelló. Aquest canvi de domicili va ser determinant perquè Tàrrega recordara molt poc la ciutat que el va veure nàixer. Ell, encara que admetia haver nascut a Vila-real, se sentia castellonenc, perquè a Castelló era on tenia el seu grup d'amics, on va viure la seua joventut i on va tenir les seues primeres experiències musicals. A pesar d'haver nascut a Vila-real, no es va prodigar molt a delectar els nostres avantpassats amb la celebració de concerts, no ja ací en la seua ciutat natal, sinó en la resta de la província. Tàrrega, que segons conten les cròniques, era molt tímid; als divuit anys es ruboritzava quan el públic li aplaudia. Moltes vegades motivat per aquesta timidesa, defugia la realització de concerts davant d'un públic molt nombrós. Només en casos puntuals, i quan la necessitat era notòria, accedia a donar tals recitals.

El 1868, als setze anys, després d'una fugida a València en la qual va ser acollit pel comte de Parcent, va haver de tornar a casa a requeriments de son pare, a causa de la seua minoria d'edat. Aquest any Tàrrega, per a ajudar la família, realitza concerts a Borriana, la Vall d'Uixó, Nules, Moncofa, Sogorb i Vinaròs, ja que no feia encara un any havia

nascut el seu germà Vicente, l'últim dels seus cinc germans, que en passar els anys fou un dels millors violinistes del teatre El Liceu de Barcelona i un excepcional professor. Per desgràcia res sabem d'aquests concerts.

El 1869 es trasllada a viure a Borriana, al carrer de Sant Joaquim, on tocava el piano en el Casino d'aquella ciutat. A partir de la mort de sa mare el 1870, desapareix de la nostra veïna població i es trasllada a Madrid, on triomfa amb la guitarra en aquella famosa audició del Teatre Alhambra i comença una carrera musical acompanyada de concerts per tota la geografia espanyola, eleva així la guitarra al més alt dels instruments musicals.

El 12 d'octubre de 1878, als 26 anys, en el Nou Casino de Castelló va celebrar un concert per als socis amb el programa següent:

Primera part

Wells, d'Arcas

Fantasía sobre motivos del Trobador, de Verdi

Los Panaderos de Sevilla, de Tàrrega

Segona part

Melodia, de Verdi

Fantasía de Marina, d'Arrieta

Gran Jota, de Tàrrega

Tercera part

Polka Fantástica, d'Arcas

*Marcha de Tanhause*r, de Wagner

Rondeño, d'Arcas

El concert va ser un rotund èxit tant de públic com la qualitat de les interpretacions realitzades en totes les referides composicions.

Als pocs dies, va donar un altre concert íntim en el domicili del director del *Heraldo de Castellón*, on van assistir un reduït nombre d'oients. En aquest, Tàrrega va donar mostres del seu bon fer i va tocar les obres següents: *la Marcha Fúnebre*, de Talberch, la *Sonata Pastoral* de Beethoven, una difícil *Sonata* de Wagner i una jota. Aquesta és la que posteriorment es coneixeria com *La Gran Jota*.

El 20 d'octubre de 1891 realitza conjuntament amb el seu germà Vicente i un pianista anomenat Olmos, una audició en el Casino d'Artesans de Castelló, on van desenvolupar un meritori programa amb peces de violí acompanyats de piano i peces de guitarra.

El 17 de novembre de 1891 i en el Centre Instructiu Republicà, també de Castelló, realitza Tàrrega un altre sublim concert en què va interpretar música dels més famosos compositors del moment. A més d'obres pròpies, el mestre va delectar el públic amb altres d'Aguado, Arcas, i fins i tot de Pablo Sarasate.

El cronista de llavors va dir sobre aquest concert: "La guitarra de Tárrega no es tal guitarra. Es una caja de resonancia con la ventaja de los sonidos arrastrados imitando los cantos de la voz humana. Es más todavía; como la armonía y la melodía las enlaza con tal arte y sentimiento, a la par que aplica un estilo distinguido, frasea encantador los pasajes más difíciles al terminar las cadencias y terminarlas, al arrancar a su instrumento sonidos varios y coloridos inesperados, extasiando a sus admiradores, hasta el punto de creer que no oyen a una guitarra, oyen los legítimos cantos divinos, reservados solamente a los grandes genios".

El 20 d'octubre de 1904 realitza un altre concert a Castelló, aquesta vegada en els salons de l'Ajuntament, amb el programa següent:

Primera part:

Romanza, de Medelson

Barcarola, de Schuman

Serenata, d'Albeniz

Scherzo, de Mozart

Minueto, de Schubert

Estudio de concierto, Tàrrega

Fantasía española, també de Tàrrega

Segona part:

Serenata Española, d'Albéniz

Mazurca, de Chopin

Nocturno, de Chopín

Motivos Españoles, de Malats

Minueto y Pastoral, de Mozart

Variaciones sobre un tema, de Paganini

Aires Nacionales, de Tàrrega

La premsa no deixava de lloar les transcripcions, que de les obres mestres, interpretava amb la seua guitarra. En un dels moltíssims articles apareguts llavors, feia

referència: "No sabemos qué admirar más de Tárrega si su ejecución esmeradísima, distinguida, sonora, juguetona y hasta jocosa cuando el caso lo reclama, o el inmenso trabajo que tan felizmente vence transcribiendo para su instrumento obras inmortales".

Aquest mateix any va ser la Vall d'Uixó la ciutat afortunada a escoltar els acords de la seua guitarra, ja que en aquesta, Tàrrega va realitzar un dels seus més extensos programes i va interpretar les següents peces:

Primera part:

Serenata a Granada, d'Albéniz

Romanza, de Medelson

Barcarola, de Schuman

Fantasía Marina, d'Arrieta

Trémolo, de Tàrrega

La Gran Jota, Tàrrega

Segona part:

Rapsodia Española, d'Albéniz

Nocturno, de Chopin

Motivos Andaluces, de Malats

Pastoral, de Mozart

Variaciones sobre un tema, de Paganini

Aires Nacionales, de Tàrrega

Tercera part:

Tarantela, de Josti

Minueto, de Mozart

Danza de las Bacantes, de Gounod

Minueto, de Haydn

Aquesta tercera part va ser interpretada a dues guitarres, conjuntament amb el seu deixeble Daniel Fortea.

La crònica apareguda en la premsa de la capital, diu així: "El que no haya oído la guitarra en manos de Tárrega, bien se puede asegurar que no conoce todo lo bueno que en música se hace. Quisiéramos que todos los amantes del divino arte pudieran sentir una vez siquiera las dulcísimas emociones que este incomparable artista hace experimentar,

Foto cedida per Subastas Durán, Madrid

pulsando su instrumento que lo convierte en fantàstica arpa o en hábil orquesta".

"Bajo la presión de sus dedos, Tárrega poetiza todo cuanto interpreta, no solo en el género propio de la guitarra, en el cual hace maravillas, sino también en el llamado estilo clásico, escrito para otros instrumentos".

En la nostra ciutat, Tàrrega, quan ja era famós, va cultivar algunes comptades amistats, entre elles les del farmacèutic castellonenc Vicente Calduch, que tenia una farmàcia al carrer Major de la nostra ciutat, i Vicente Puchol, ric hisendat i navilier, posseïdor d'una de les majors fortunes de la regió.

Precisament la rebotiga del seu amic Calduch i els jardins de l'Hort de Puchol serien els escenaris d'alguns dels seus concerts íntims, que precedien a un suculent sopar, amb la sola assistència d'uns elegits i selectes amics.

També es tenen notícies que el 1904 va realitzar un xicotet concert a l'ermita de la Mare de Déu de Gràcia, on es trobava també Carlos Sarthou Carreres i el seu cosí Carlos Sarthou Francesc, a més dels anteriorment citats.

Tàrrega que musicalment va arribar a l'altura on només arriben els grans genis, només va actuar a Vila-real per al públic, que es conega, una sola vegada. Va ser en un concert que es va efectuar al maig de 1906, en els salons del Sindicat de Regs, amb motiu de les festes patronals. El saló va resultar xicotet per a tal esdeveniment, estava tota l'*Alameda* (actualment av. la Murà) repleta de públic, per a escoltar, encara que només fora dèbilment, els sons de la seua guitarra. Els preus per a l'esmentada audició van ser d'una pesseta amb cinquanta cèntims per a les cadires de preferència, i la resta del saló considerat com a cadires de general, una pesseta.

Tàrrega va triar per a aquest concert una sèrie d'obres clàssiques dels millors compositors, que les va interpretar sota el programa següent:

Primera part:

Veneciana, de Medelshon

Barcarola, de Schuman

Serenata, d'Albéniz

Estudio de Concierto, Tàrrega

Fantasía de Marina, d'Arrieta

Gran Jota, de Tàrrega

Segona part:

Motivos Españoles, d'Albéniz

Mazurca, de Chopin

Preludio, de Chopin

Nocturno, de Chopin

Célebre Andante, de Haydn

Carnaval de Venecia, de Tàrrega

Tercera part:

Tarantela, de Tosty

Minueto de D. Juan, de Mozart

Coro, de Bizet

Divertimento, de Mozart

Danza, de Gounod

Aquesta tercera part, igual que va ocórrer en el concert de la Vall d'Uixó dos anys abans, va ser interpretada conjuntament amb el seu deixeble Daniel Fortea, a dues guitarres.

El concert que va durar més d'una hora i mitja, va ser un èxit apoteòsic. La crònica d'aquest concert ens la relata Godofredo Gimeno en el periòdic *La Plana* del 19 de maig, entre altres coses deia que "Tárrega ha consagrado toda su vida entera a la perfección de un instrumento tan popular y español, como la guitarra, arrancando a sus cuerdas con la delicadeza y maestría, arrancándole unas vibraciones sonoras que llegan al alma.

Este instrumento tan modesto como vulgar, propio de toda juerga como si solamente se hubiera inventado para tañerlo los discípulos de Baco, Tárrega lo ennoblece, dignifica y eleva a las sublimes regiones de lo ideal, compartiendo las glorificaciones del triunfo con Malats en el teclado y Sarasate en el violín".

Es dóna la curiositat que en aquest concert estava present un molt jove José Ortells, que bloc en mà, va realitzar un esbós, que li va ser lliurat a Tàrrega, en acabar aquest.

Encara que com hem dit al principi, la seua timidesa no li va permetre prodigar molt els concerts en grans teatres. Aquesta timidesa arribava fins a tal punt que fins i tot en aquelles audicions anomenades íntimes, si hi havia alguna personalitat que ell no coneixia, si no es trobava a gust, de vegades, amb el pretext de no trobar-se bé, abandonava la reunió.

Onofre Flores
Maig del 2009

Bibliografia

Arte y Letras

Diario de Castellón

El Clamor

Heraldo de Castellón

La Guitarra

La Plana

Flores Sacristán y López Orba,
Memòria gràfica de Francesc Tàrrega

4

Salustiano López Orba

DELS ALTRES NOMS DEL RIU MILLARS

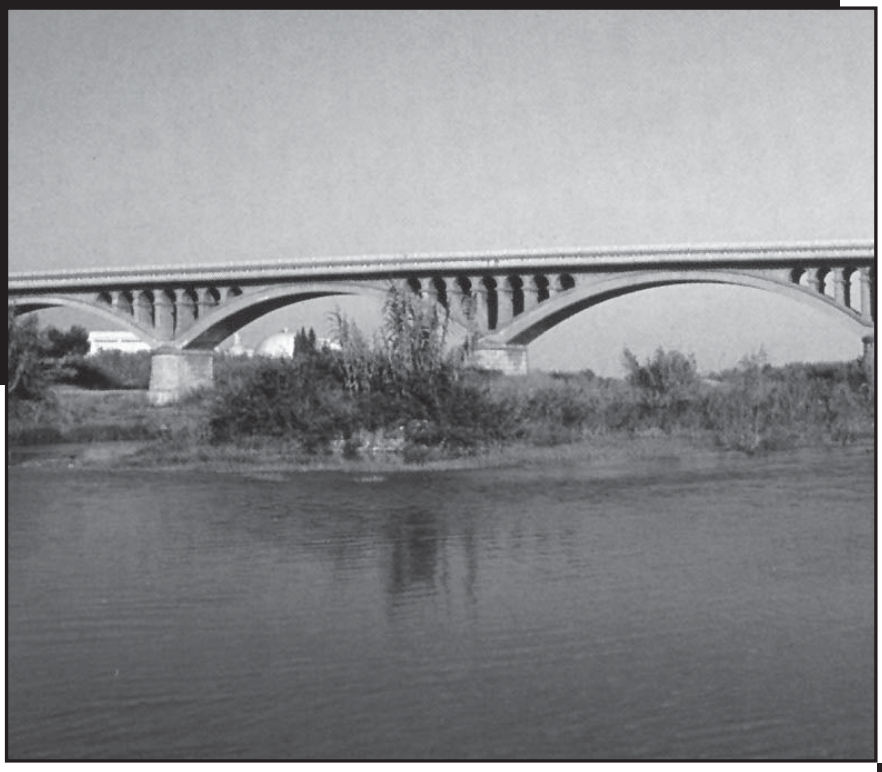

Foto cedida per Julio García Robles del seu llibre *Font de vida*

Dels altres noms del riu Millars

El riu Millars, del qual tractarem en aquest xicotet treball, anomenat en castellà Mijares, és el que naix a la serra de Gúdar en el terme municipal d'El Castellar (província de Terol), de la unió amb altres rierols, i que desemboca entre els termes d'Almassora i Borriana, a la província de Castelló, després de 156 km aproximadament de recorregut, amb una conca de 4.028 km^2. Prop del seu naixement hi és el seu principal afluent anomenat Valbona o Vallibona i també l'altre afluent que es diu Alventosa o Aventosa, segons autors i èpoques.

I fem aquest aclariment perquè a les terres valencianes hi ha un altre riu Mijares que limita entre els municipis de Bunyol i Iàtova. Rep aquest nom només a la part inferior del seu curs, perquè es conegut més a dalt amb els noms de Rambla del Quisal, i també com Rambla del Fresnal. El punt conegut com el seu naixement és un lloc on tornen a aparéixer les seues aigües, excepte els anys que plou molt on es conserva tot el curs i a més a més qualsevol pot anar a visitar i aprofitar les infraestructures creades per a gaudir d'una estona d'esplai, que sempre és d'agrair.

També haurem d'informar el lector d'un poble a les nostres terres anomenat Millars a la comarca de La Canal de Navarrés.

Assabentats tots d'aquestes similituds en la realitat geogràfica del nostre entorn valencià, descartem altres d'àmbit estatal que no vénen al cas, ja podem entrar a l'estudi del nostre riu tan històric i tan controvertit amb la seua nomenclatura.

En l'actualitat, l'anomenen Millars, però no sempre ha tingut aquest nom i això és el que portarem a terme en aquest petit treball caminant pel seu esdevenir històric. Pretenem mostrar a través del temps els diferents noms que va tenir i les dificultats per a la seua identificació.

Volem despertar la curiositat perquè la curiositat és el primer esglaó d'arribar al coneixement de les coses. És la meua obligació presentar el fet històric amb el major rigor i ser imparcial en el seu tractament, però també aportar opinions i consideracions d'altres autoritats en la matèria, així com aportacions personals; d'aquesta manera deixem al lector l'exercici de la llibertat de prendre les conclusions que estime més conseqüents.

Abans d'entrar al tema és lícit situar al lector en la realitat històrica i cultural segons el temps històric a tractar. Fins que els romans comencen la conquesta hispànica (finals del segle III a. de C.) només els escriptors grecs coneixien poca cosa de les nostres terres, principalment accidents geogràfics del litoral i algunes informacions de pobles costaners a la mar recollits per comerciants, mariners, aventurers i persones involucrades en la mercaderia. En tot això configuraren plànols de les costes i els pobles costaners més

importants i en general de tot el Mediterrani en allò que els grecs anomenaven *oikouméne* (οικουμενη), que no era més que el món conegut per ells.

És amb la conquesta romana quan darrere de l'exèrcit entren els homes de lletres d'aquells temps i comença de forma gradual un millor coneixement de la realitat de la península.

Podríem considerar a Polibi com el primer investigador que arriba a la Meseta, per la conquesta de Numància pels romans. Altres com Asclepíades de Mirlea, Artemidor i Posidoni feren importants aportacions de les quals s'aprofitaria Estrabó, a banda que també aquest aportara a nivell personal anotacions rellevants. Encara que el testimoni més antic parlant d'Hispània va ser Ruf Fest Aviè en la seua *Ora Marítima*, traducció que va fer del grec Eutimenes de Massàlia al llatí i en vers, obra també coneguda com el periple *massaliota*, que ja portava anotacions de l'historiador grec Èfor i també anotacions pròpies d'ell. Segons Adolf Schulten aquest escrit d'Aviè podria ser dels voltants del 500 a. de C.

El primer nom que sorgeix històricament és Idubeda. Aquest nom presenta una dualitat geogràfica: una orogràfica i l'altra fluvial; és a dir, les muntanyes Idubeda i el riu Idubeda.

Primerament tractarem de l'orogràfica perquè ens portarà de forma més estructural a l'anàlisi d'aquesta realitat.

Segons Estrabó en la seua *Geographika* (III-4, 10-15) en el seu inici descriptiu de la Celtibèria repleguem les següents paraules traduïdes a la nostra llengua: "Entre els Pirineus i la Idubeda hi està l'Ebre, és paral·lel a les dues esmentades serres i recull les seues aigües dels rius que baixen d'allí i també per altres aigües. En el riu Ebre està la ciutat de Caesaraugusta i la colònia de Celsa, que té entrada per un pont de pedra. Aquest país és habitat per…".

A primer colp de vista deduïm que per a Estrabó les muntanyes Idubeda és el que avui identifiquem com a totes les serralades que conformen el sistema orogràfic anomenat Ibèric. Per a nosaltres és un repte poder determinar geogràficament des d'on i fins on arriba Idubeda. Si per a Estrabó és un costat muntanyós de l'Ebre, hi ha autors que manifesten que va des de Los Montes de Oca (al nord de Burgos) fins als confinaments mediterranis del massís de Terol. Altres accepten des de la serra de la Demanda fins a les nostres i properes serres d'Espadà, Javalambre i Gúdar. La serra de la Demanda com Los Montes de Oca es poden acceptar perquè el mateix Estrabó manifesta que Idubeda va pel nord de la Celtibèria, passant pels turmogis situats en aquestes serres esmentades i és més aclaridor dir que també passa pel territori dels berons situats a la dreta de l'Ebre a La Rioja. Vull aclarir que els berons mantenien i compartien amb els pelèndons tota aquesta orografia des de Picos de Urbión fins al Moncayo, avui entre Sòria i La Rioja. Per tant aquest extrem d'Idubeda queda perfectament situat. A més a més, el controvertit pare Mariana diu que aquest mont Idubeda fa que el riu Ebre no se'n vaja cap a ponent, com ho fan els altres rius més famosos.

Però si per a Estrabó tot l'actual sistema Ibèric és Idubeda, per a Ptolemeu, no. Per a Ptolemeu des del sud dels confinaments cantàbrics fins a Picos de Urbión (on naix el Duero) l'anomena *Edulios* o *Edulius*; mentre que des de Moncayo fins al nostre Morvedre (Sagunt) manté com a nom Idubeda. És molt curiós que *Edulius* es derive d'*edurra*, paraula que vol dir neu, segons Astarloa, encara que per a Larramendi és més lògic *elurra* i és prou significatiu perquè avui encara es diu *elurzulo,* en èuscar, al pou de neu o gelera.

La dificultat ve quan hem de localitzar un lloc concret dins d'aquest territori tan extens. Aleshores sempre els historiadors antics aporten referències de llocs o punts geogràfics que ens ajuden a situar molt pròxim la realitat geogràfica esmentada o d'estudi.

Ja coneixem la realitat orogràfica anomenada Idubeda. Ara haurem de tractar la realitat fluvial d'un riu també amb el nom Idubeda. Per a una bona informació, crec molt oportú ficar íntegrament el text de Miguel Cortés i López del seu *Diccionario geogràfico-històrico de la España antigua* que apareix en el tom III i tracta de la Tarraconense, Bètica i Lusitània, editat a Madrid el 1836.

IDUBEDA FLUVIUS.- Haciendo Plinio una rápida descripción de la costa edetana, que comenzaba desde el Suero, nombra a Valencia, a Sagunto, y en pos al río Idubeda, desde el cual comenzaba la Ilergavonia. *Saguntum civium romanorum oppidum fide nobile; flumen Idubeda, regio Ilergaonum*. Léese Idubeda en las ediciones más antiguas como es la de Venecia, por Nie. Ienson año 1472, en la de Frobenio año 1539, en la de Dalecampio año 1606; por consiguiente es preferible esta lección a la moderna de Harduino que ha impreso Uduba.

Diciendo Plinio que desde este río comenzaba la region Ilergavona, no pudiendo dudarse que es lo que hoy se llama Millares, cuyo nombre se le impuso en siglos posteriores a Plinio y Tolomeo por las manadas de ganados que se apacentaban en sus orillas, que siendo de mil ovejas cada manada, lo mismo era decir millares que manadas. De aquí recibió también su nombre el pueblo de Cirat, que esta a su orilla, del nombre griego χιλιά Chilia o Chiria, lo mismo que Mille[1]. Llamóse con toda propiedad Idubeda, porque todas sus fuentes estan en el monte Idubeda, naciendo unas en Linares y Valdelinares, que estan en la cresta del Idubeda, y otras en un pueblo de la sierra de Javalambre llamado hoy Torrijas, y antiguamente Turilias o Taurilia, por los grandes prados que tiene para apacentar los toros. Por esta razón Tolomeo le llamó Turulios o río de Turulias, que según las medidas que le asigna, es el mismo que el Idubea de Plinio.

Este río en tiempo de los romanos se pasaba por dos puente romanos; el uno no conserva sino los cimientos, una media hora de Onda, que es la antigua Sepelaco del Itinerario; y por este puente venía la calzada desde Tortosa a Valencia por San Mateo, Cabanes y Onda, y por detrás de Almenara a Sagunto.

El otro puente se conserva y se conservará largos siglos; y es el llamado la Ponseca, y éste daba comunicación a la calzada que iba desde Valencia por Segorbe, donde aún se conserva dos puentes de aquel tiempo, y las atalayas o torres hasta el Ragudo, al Puerto Mingalbo, o Saltus Manlianus, y al Ebro.

Harduino opinó que el río Idubeda es el que pasa por Segobriga,pero en esto no estuvo atinado, pues ni la región Ilergovonia comenzaba en Sagunto, ni el río que pasa por Segobriga se llamó Idubeda, sino Serabis.

"Nota (1).-Després no va prendre aquest nom de Milium, el Mijo, com es va imaginar P. Diago. (Anal.lib.7. cap. 7). És molt possible que el prenguera de la veu hebrea *Cibrat milliare térrea*. Vid Zanolin. Lex. Heb. Pàg. 59"

Plini aporta un raonament prou seriós. Deixa molt clar que el riu està després de Sagunt i remarca que actua de frontera entre edetans i ilervacons o ilercavons. En el *Diccionario Espasa Íberos* (José R. Pellón) els edetans ocupaven les terres des del riu Sucro (Xúquer) fins al riu Udiva (Millars) i la seua capital era Edeta (Llíria) amb altres localitzacions ibèriques com Arse (Sagunt) i Kelin (Caudete de la Sierra). Als ilercavons o ilervacons se'ls situa en el delta de l'Iber (Ebre) i ocupant el sud de la província de Tarragona i la del nord de Castelló. Aquestos dos pobles els va identificar Hecateu de Milet (segle VI aC) amb els noms d'esdetes (per edetans) i ilaraugates (per ilervacons).

Arduino presenta un Idubeda per al nostre Millars. Podríem deduir que la traducció que fa Arduino d'Idubeda per Uduba (per a altres Udiba o Udiva) és del mateix riu, i a banda molt conegut perquè la majoria dels historiadors confirmen que era una via de penetració a les terres celtibèriques riques en minerals i que el seu aprofitament comercial comporta el cultural també.

Per a Pomponi Mela no hi ha dubte que el Palància és el que s'anomena Serabis perquè descrivint l'actual golf de València (golf Sucronense o més conegut com a sinus Sucronensis) diu que allí on més s'engolfa hi ha tres rius: ***quo magis penetrotur angustior Serabim et Turiam et Sucronem non magna excipit flumina***. Els noms són clars a l'hora de referir-se als rius Serabis (Palància?), Turiam (Túria) i Sucronem (Xúquer). Però E. Beltrán Manrique no opina el mateix, ja que manifesta que per a Pomponi Mela el Serabis va ser en realitat el Millars, i es va fixar l'ordre de citació i situació geogràfica, que coincidia amb el cabdal d'aquella època i l'ordre de latitud. Novament es crea un dubte entre els dos rius veïns. És molt possible que Pomponi Mela, coneixedor de la ubicació de Sagunt, tan relacionada amb el món romà, i coneixedor dels escrits romans, fica la ubicació del riu Serabis a Sagunt, per simple lògica històrica. Però també hem de manifestar la similitud fonètica de Xèrica o Sérica, d'aportació més aràbiga, fou considerada pels geògrafs posteriors i més moderns per a mantenir el nom de Serabis per al Palància.

Per al professor Antonio Blázquez no hi ha dubte si estudiem bé els escrits de Plini i Ptolemeu, perquè Plini afirma demarcació territorial entre edetans i ilergavons,

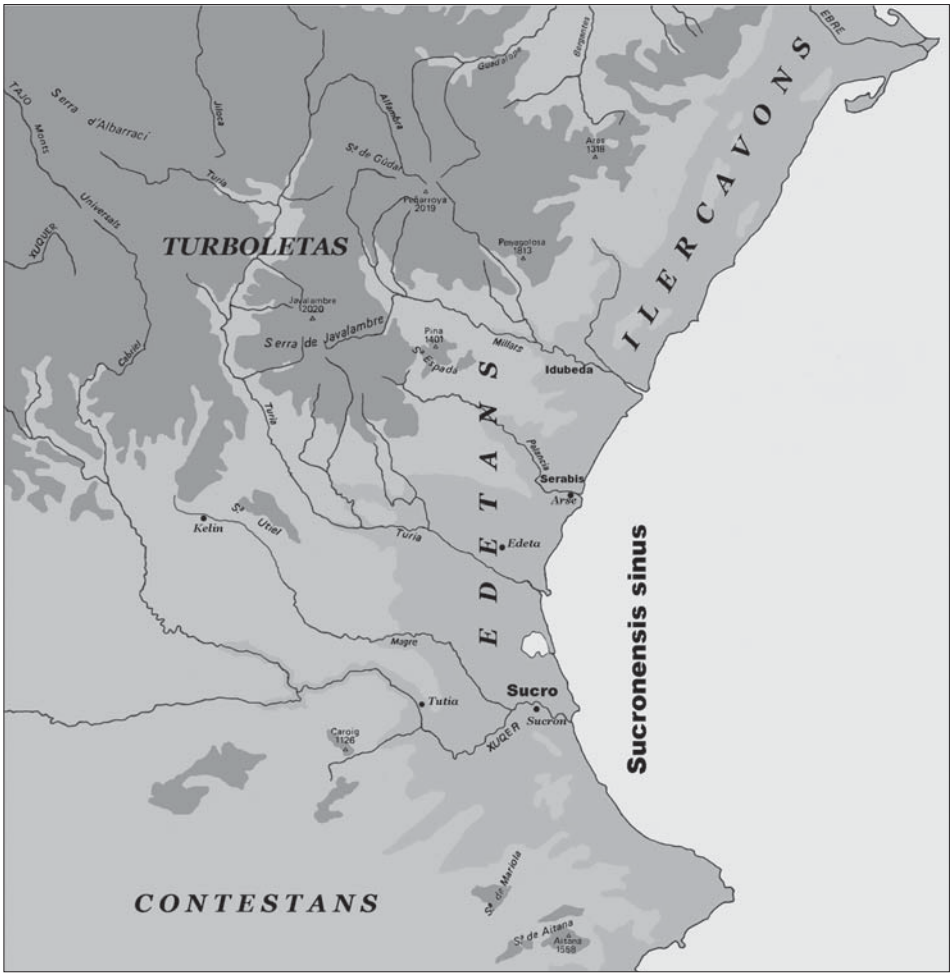

Riu Idubeda segons historiadors antics

mentre que Ptolemeu afegeix la proximitat del promontori de Tenebrio, que es avui el cap d'Orpesa i tot això ens porta a identificar el seu riu Idubeda amb el nostre actual Millars.

Ara bé, segons E. Beltrán Manrique en la seua *Memoria presentada en el Instituto Diplomático y Consular, y Centro de Estudios Marroquíes* el riu Millars és **Idubeda**, però en una nota adjunta manifesta que Ptolemeu el va anomenar **Turulins**, Pompilio Mela amb el de **Serabis** i durant els àrabs amb el nom **Aventosa** prou de temps. I ara què fem? Aportarem les opinions d'experts historiadors i cartògrafs perquè ens fem una idea d'aquest meravellós trencaclosques històric, cartogràfic, filològic i fins i tot semàntic.

El fet que tingués de nom Turulis, Turulios, Turulias i també Turulins (dins de la nomenclatura de Ptolemeu) que també recull Johann Jacob Hofmann (1635-1706) en el seu *Lexicon Universale (Historiam Sacram et Profanam Omnis aevi, omniumque Gentium...)* ens fa recordar dues arrels indoeuropees relacionades amb l'aigua: *ana* i *ur*. L'arrel

ana implica el concepte, segons la meua opinió, d'aigua lliure que s'adapta a paraules de rius com Guadiana (flum Ana), fontana (font) en castellà.

Ara bé, *ur* pareix tindre més relació amb aigües més quietes, fins i tot estancades, terreny propi per al bestiar boví, com el primitius bous anomenats urs. Avui encara podem encontrar en la llengua èuscara l'arrel *ur* relacionada amb l'aigua i amb la qual es configuren paraules en la seua llengua com ara *urmae* (bassa) i *urtegi* (estany). Aquestes apreciacions de l'arrel *ur* reforcen la concepció dels animals urs al voltant del naixement tant del Turulis com del mateix i actual Túria de València, tenint en compte el fet històric de què els primitius pobles d'aquestes zones (turboletes) es queixen als cartaginesos que els de Morvedre (Sagunt) entraven als seus conreus a la caça dels urs (bous). Diuen que Anníbal va aprofitar açò per a declarar la conquesta de Sagunt com una forma de fer entrar els romans de nou en les seues guerres púniques. Tota aquesta resumida argumentació serveix per a comprovar, en certa manera, el valor filològic i semàntic de l'arrel *ur* respecte al concepte de l'aigua, deixant a banda la veritat històrica d'aquest fet, ja que la nostra història sempre ha sigut ruixada amb aquestes petites llegendes, de dubtosa versemblança. A més a més, hem de tindre un cert respecte si escoltem Plutarc, que en el seu llibre *L'altra cara de la Lluna* ens diu que: "Les grans veritats divines i les grans metamorfosis còsmiques són comunicades al comú dels mortals en formes de faules. I en cadascuna d'aquestes faules està la veritat, però no la descobrirem si no captem l'essència mateixa del mite, que la faula no és altra cosa que una adaptació particular". Qualsevol faula amaga sempre un missatge; és l'ésser humà qui ha de mesurar fins on aplega la fabulació i on comença la veritat. La realitat va ser involucrar un altre poble indígena com a excusa. En aquest cas, Apià és molt clar i afirma que foren els turboletes.

El rei Jaume, va conèixer el nostre Millars amb el nom d'Aventosa, i va donar l'aprofitament de les seues aigües amb les mateixes normes que havien tingut entre els àrabs el seu ús.

Hauríem de recordar que en testar el rei Jaume i deixar el regne d'Aragó al seu fill Alfons en remarcar el conreu d'aquest regne manifesta, entre altres punts, que aplega fins a Alventosa. L'aprofitament d'aquestes aigües per als pobles de la Plana i en especial per a Vila-real, Castelló, Borriana i Almassora, va portar interessants litigis històrics, que obviarem en aquest petit treball, però que demostren el valor d'aquest riu. Ara bé, si el rei Jaume va conèixer el riu amb aquest nom més arabitzat, no va utilitzar mai aquest nom en les seues donacions, privilegis i altres fets reials perquè repassant els documents d'aquesta època generalment l'anomena Millars.

Abans fou batejat amb el nom llemosí de Millars i en castellà va rebre el nom de Millares. Després, per corrupció es va derivar a Mijares, per tal de mantenir la teoria de la seua derivació del Mijo, no molt compartida per altres historiadors.

De totes maneres, el riu al principi circula amb el nom de Vallibona o Vallbona i rep el nom de Millars al voltant de les fontetes de Babor (Masia de Baboa) i la d'El mas de Royo, que li donen aigua al seu mínim cabdal. Un quilòmetre més avall (al molí Hor-

cajo) rep les aigües de l'Alventosa o Aventosa. Es lògic que l'anomenaren Aventosa perquè aquest aporta més cabdal i en conseqüència els antics àrabs l'anomenaren amb aquest nom per considerar-lo més important.

Repassant molt per damunt la cartografia, podem veure variacions en els noms que fan més interessant la toponímia del riu Millars actual. Els cartògrafs del segle XVI, Petrus Bertius i Abraham Ortelius, en les seues cartografies reconeixen el riu Millars com el riu Millas i el Palància com el riu Morvedre. Més tard, després de rectificar alguns to-

Pobles indígenes al voltant de l'Idubeda orogràfic

pònims, el valencià Jerónimo Muñoz accepta com a Millas el Millars actual i el Palància com a Turulis.

Al voltant de 1606, Jodocus Houdus manté el de Millars en la seua cartografia, però al Palància l'anomena Turulis, retornant a la sincronia de Ptolemeu. És més sorprenent que Giacomo Cantells pràcticament acabant el segle XVII torna a reconéixer el nostre Millars com a l'Idubeda.

Possiblement un dels primers en anomenar-lo riu Millares fou Jean Beaurain fins a 1760 i el molt conegut cartògraf Tomàs Lopez fins a la meitat del segle XVIII l'anomena riu Mijares. El riu Mijares segons Miguel Cortés i López que va perdre l'antic nom d'Idubeda per Millas, després Millares i finalment el de Mijares perquè va existir un poblet de moros a la seua ribera amb aquest nom i del qual avui tan sols queda una torre destruïda que encara s'anomena així.

Amb aquesta aportació deixaria de tindre valor l'accepció de P. Diago que manifesta que el nom de Mijares provenia de la paraula mill (en castellà *mijo*) que en llatí es deia *milium*, una planta de la família de les gramínies, que a la pràctica es cultiva per la seu carència de gluten a la dietètica i que, en general, es considera silvestre i serveix de brossa per al bestiar i de menjar per als pardalets que s'alimenten de les llavors que hi ha a les espigues. No considere lògic el fet que en el riu Millars la ramaderia s'alimentara d'aquesta gramínia, ja que és més de conreus de secà i de poca aigua. D'altra banda, en aquells temps, el curs natural del riu no deixaria molt de lloc i caldria tindre en compte les crescudes naturals i altres accions fluvials avui molt regulades per preses, assuts, pantans i aprofitaments de regs. També caldria aclarir que aquesta planta, el mill, té diverses varietats botàniques anomenades *oryzopsis multiflora, milium multiflorum o milium effusum* que s'adapten més a les zones del sud i de l'est de la península. Però a vegades sorgeixen sorpreses perquè una varietat d'aquest mill, segons el botànic anglés John Sibthorp (1758-1796) anomenada *panicum cruciforme* és una varietat espontània a Sogorb. Lògicament seria més encertat que el riu Palància assolira aquesta derivació de la seua natural gramínia que no pas el Millars.

Ara bé, en el *Novísimo Diccionario de la Lengua Castellana* publicat per l'Acadèmia Espanyola i editat per la llibreria Garnier Hermanos, París 1884, podem trobar paraules que van despertar la meua curiositat:

"Millar: En las dehesas es el espacio de terreno en que se pueden mantener mil ovejas o dos hatos de ganados.

Mijero o Millero: Poste o columna que señala o fija en los caminos la distancia de cada milla. (antiguamente) Corta distancia, poco terreno".

L'accepció en castellà de *millar* en l'esmentat diccionari torna a fomentar per la seua similitud la realitat de la ramaderia ovina al seu voltant i considere aquesta la de major força: la de *mijero* o *millero* com a lloc estret i de xicotet conreu es pot acceptar a

la realitat del nostre riu respecte a la seua amplària de ribera. Apreciacions que no hem de menysprear perquè pedra a pedra es fa la paret.

També hauríem d'aclarir que la grafia *j* corresponia moltes vegades a la pronunciació de la *ll* i és lògic escriure Mijares i pronunciar Millares. Per tant, el nom de Millars és lògic en la nostra llengua, però torne a donar més valor als aspectes ramaders del seu voltant en el seu origen filològic que a una planta gramínia.

Una vegada llegit aquest treball, fet més com a un tema divulgatiu, sorgiran les preguntes: "Quin és el nom vertader? Quin és el nom que hauria de tindre?" Benvolguts lectors, la veritat gaudeix de l'exercici de la racionalitat i mai no té fi. Si aquesta xicoteta exposició us pot fer pensar, em pareix bé; però si us desperta curiositat, tots gaudirem d'un mateix fet. Us pareix prou?

Bibliografia

BALBAS Y CRUZ, Juan Antonio, *El libro de la provincia de Castellón*, Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Castellón, 1987.

BELTRÁN MANRIQUE, E., *La Plana; Memoria presentada en el Instituto Diplomático y Consular, y Centro de Estudios Marroquíes*.

BLÁZQUEZ, J. M., *Gerión y otros mitos griegos en Occidente*, Gerión 1, 1983.

BLÁZQUEZ, J. M., *Historia de la España Antigua I- Protohistoria*, Madrid, 1986.

BLÁZQUEZ Y DELGADO-AGUILERA, Antonio, "Las costas de España en época romana", *Boletín de la Real Academia de la Historia 24*, 1894, 385-430.

CORTÉS Y LÓPEZ, Miguel, *Diccionario Geográfico-Histórico de la España Antigua*, tom III, Madrid, 1836.

DE HUMBOLDT, G., *Los primitivos habitantes de España* (traducció de Ramón Ortega y Frías), Llibreria José Anllo, Madrid, 1879.

DE MARIANA, Juan, *Historia General de España*, Andrés Ramírez, 1782.

FERNÁNDEZ NIETO, A., *Beribraces, Edetanos e Ilercavones*, Zephyrus 19-20, 1968-1969.

GARCÍA EDO, Vicente, *Derechos históricos de los pueblos de la Plana a las aguas del río Mijares*, Servei de Publicacions, Diputació de Castelló, 1994.

GARCÍA EDO, Vicente, *Mapas del Reino de Valencia de los siglos XVI a XIX*, diari Levante, 2004.

GARCÍA Y BELLIDO, A., *España y los españoles hace dos mil años según la «Geografía» de Strabón*, Madrid, 1968.

GARCÍA Y BELLIDO, A., *Hispania Graeca*, Barcelona,1948.

GARCÍA Y BELLIDO, A., *Historia de España - España Protohistórica*, Madrid, 1954.

GARCÍA Y BELLIDO, A., *La Península Ibérica en los comienzos de su Historia*, Madrid, 1985.

LASARRE, F., *Strabon. Géographie, Tome II*, (Livres III et IV), París, 1986.

LÁZARO E IBIZA, Blas, *Compendio de la Flora Botànica*, Madrid, 1896.

MENÉNDEZ, Mario - JIMENO, Alfredo - FERNÁNDEZ, Victor M., *Diccionario de Prehistoria*, Alianza Editorial, Madrid, 1997.

PELLÓN OLAGORTA, José R., *Diccionario Espasa Íberos -La vida en Iberia durante el primer milenio antes de Cristo*, Espasa Calpe, Madrid, 2001.

PERICOT, Luis - SANAHUJA Encarna, *Historia de España*, Instituto Gallach, 1987.

SANTOS YANGUAS, Juan, "Los pueblos de la España antigua", *Historia 16*, Madrid, 1999.

SARTHOU CARRERES, Carlos, *Geografia General del Reino de Valencia (Provincia de Castellón)*, Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Castellón, 1989.

SCHULTEN, A., *Estrabón. Geografía de Iberia*, Barcelona, 1952.

SCHULTEN, A., *Fontes Hispaniae Antiquae*, Barcelona, 1935.

5

Fèlix Quirós Candau

LES MARQUES DEL PONT DE SANTA QUITÈRIA

Les marques del pont de Santa Quitèria

Introducció

Originàriament, aquest treball no tenia prevista aquesta introducció, però com a conseqüència dels fets ocorreguts durant la investigació, s'ha fet necessària per a situar millor el lector en el tema.

En un principi, el treball consistia a donar a conéixer l'existència d'unes marques gravades en la pedra del pont de Santa Quitèria a Vila-real, en el qual parlem sobre l'antiguitat del mateix, sobre aquest assumpte hi ha teories diferents. D'altra banda, el desig d'escriure sobre aquestes marques (campanes amb una creu?) que coneixia des de xicotet, va nàixer en descobrir en la zona de Manzanera, al sud-est de Terol, altres gravats en distintes esglésies idèntics als del pont de Santa Quitèria.

Em vaig posar a treballar sobre la relació que podria existir entre ambdós gravats. A partir d'ací, la curiositat era trobar si hi havia alguna connexió entre els trobats en el sud-est de Terol amb els del pont de Santa Quitèria. La investigació de camp va donar els seus fruits. L'eix buscat existia i d'ell parlarem al llarg d'aquest treball.

Ja tenim l'eix, hi havia més pobles en la província de Castelló que tingueren aquestes marques? El següent pas era descobrir-ho, una recerca adequada amb molta paciència. He traçat una línia imaginària de Vilafranca a Torreblanca, al sud de la qual van ser recorreguts tots els pobles fins al límit amb la província de València, amb òptims resultats.

El següent objectiu era ampliar l'àrea dels pobles de Terol. No va ser necessari. Un article publicat en el *Diario de Teruel* sobre les marques trobades en els pobles d'aqueixa província obria el camí (1). En un principi, vaig creure que aclariria totes les incògnites sobre aquestes marques, però tampoc responia a les meues preguntes. Aquests articles no donen més llum al qui investiga. En ells s'al·ludeix a un cert Federo, com a possible autor d'aquestes marques, després de les investigacions dutes a terme sobre qui les va fer i què significaven?

Quan estava acabant el treball de camp i immers en la redacció d'aquest estudi, vaig rebre per cortesia de Ferran Olucha, director del Museu de Belles Arts de Castelló (arran d'una entrevista anterior), dos articles publicats, sobre el tema que ens ocupa, un publicat per l'Associació Arqueològica de Castelló (2) i un altre per la Universitat de València (3).

Sobre l'existència d'aquest personatge, va ser possible conéixer qui i com era Federo i en l'època que havia viscut. Els comentaris sobre la investigació d'aquestes marques seran sempre hipotètics, a falta d'una solució verídica i contrastada d'aquest estudi.

Aquest ha sigut el fruit de més de tres anys de treball, després de recórrer molts quilòmetres, parlar amb molta gent que poguera saber quelcom d'aquest misteri, i del personatge, que envolta aquests símbols gravats en la pedra de la immensa majoria dels murs exteriors de les esglésies.

Els gravats del pont de Santa Quitèria. Aquest pont està situat entre els termes municipals de Vila-real i Almassora sobre el riu Millars. El pont agafa el seu nom de l'ermita, situada junt al marge esquerre del terme municipal d'Almassora. Santa Quitèria és la patrona d'aquesta ciutat. Les seues festes patronals se celebren al mes de maig i uns dels actes principals és el trasllat de la santa en pelegrinatge a l'església major de la ciutat.

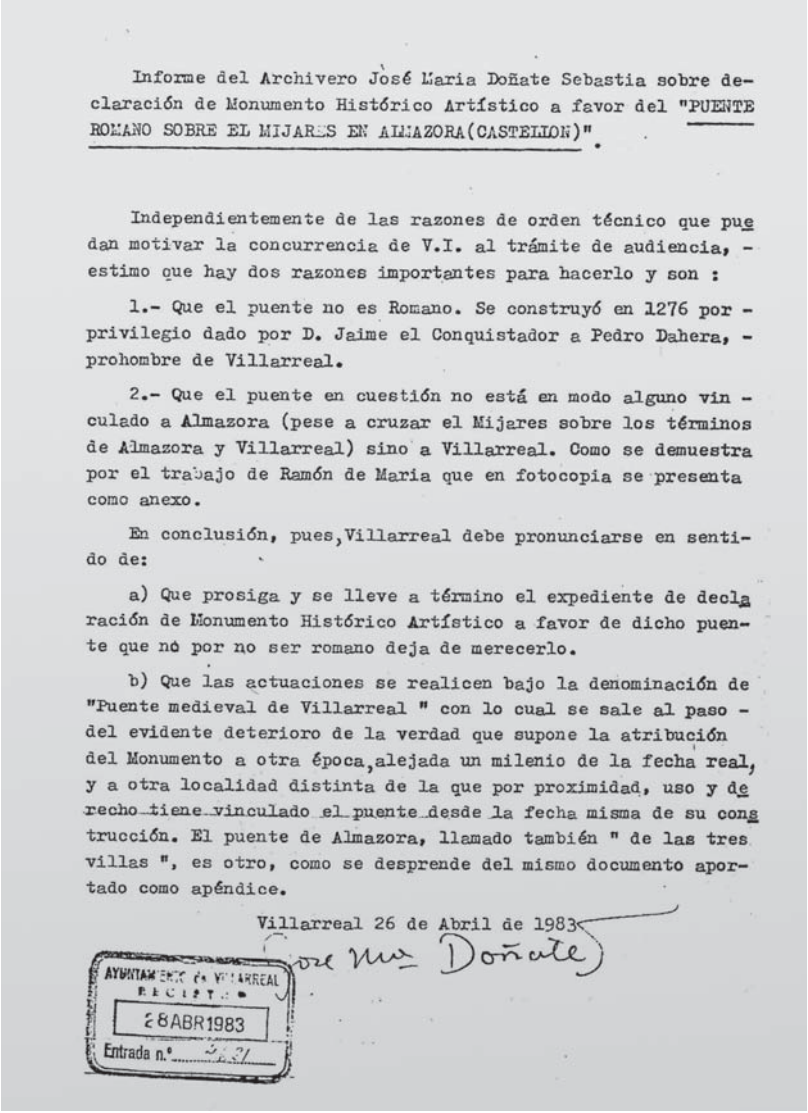

Informe del Archivero José Maria Doñate Sebastia sobre declaración de Monumento Histórico Artístico a favor del "PUENTE ROMANO SOBRE EL MIJARES EN ALMAZORA(CASTELLON)".

Independientemente de las razones de orden técnico que puedan motivar la concurrencia de V.I. al trámite de audiencia, - estimo que hay dos razones importantes para hacerlo y son :

1.- Que el puente no es Romano. Se construyó en 1276 por - privilegio dado por D. Jaime el Conquistador a Pedro Dahera, - prohombre de Villarreal.

2.- Que el puente en cuestión no está en modo alguno vin - culado a Almazora (pese a cruzar el Mijares sobre los términos de Almazora y Villarreal) sino a Villarreal. Como se demuestra por el trabajo de Ramón de Maria que en fotocopia se presenta como anexo.

En conclusión, pues, Villarreal debe pronunciarse en sentido de:

a) Que prosiga y se lleve a término el expediente de declaración de Monumento Histórico Artístico a favor de dicho puente que no por no ser romano deja de merecerlo.

b) Que las actuaciones se realicen bajo la denominación de "Puente medieval de Villarreal " con lo cual se sale al paso - del evidente deterioro de la verdad que supone la atribución del Monumento a otra época, alejada un milenio de la fecha real, y a otra localidad distinta de la que por proximidad, uso y derecho tiene vinculado el puente desde la fecha misma de su construcción. El puente de Almazora, llamado también " de las tres villas ", es otro, como se desprende del mismo documento aportado como apéndice.

Villarreal 26 de Abril de 1983

José Mª Doñate

AYUNTAMIENTO DE VILLARREAL
REGISTRO
28 ABR 1983
Entrada n.º 2631

Informe de l'arxiver

Fig. 1 - Pont de Santa Quitèria

El centre del llit del riu és la línia divisòria dels dos termes, per tant, mig pont està en el terme municipal de Vila-real i l'altre mig, en el d'Almassora. Aquest és un pont medieval, encara que popularment es creu que és romà; aquest punt ens l'aclareix José María Doñate Sebastiá en el seu informe (4).

El pont està format per sis ulls amb arcs de mig punt, tots de pedra de carreu rematats amb ampits de pedra i argamassa, i carreus en la part superior del mig pont que pertany al terme municipal de Vila-real (fig. 1).

En l'ampit oest i en el centre del llit del riu hi ha un monòlit que testifica la caiguda d'un raig, la llegenda del qual diu "EN EL ANYO D 1692 CAYO VN RAIG A VINTUNO Y DO EN EST CRVS" (fig. 2). En aquest monòlit es troben dotze marques gravades en la pedra (fig. 3), i tres més en l'ampit est de la séquia Major. Aquests gravats tenen forma de campana rematada amb una creu reforçada o potençada, és a dir, amb una xicoteta esfera en cada una de les tres puntes que forma la creu.

Fig. 2 - Monòlit pont de Santa Quitèria

Fig. 3 - Monòlit pont de Santa Quitèria

Sabia, des de molt xicotet, de l'existència d'aquests gravats. El meu iaio me les ensenyava quan passàvem amb el carro per a anar o venir d'una finca. A la pregunta de qui les havia fet contestava sempre que no ho sabia, però que les havia vist allí des de xiquet.

Van passar els anys sense donar la major importància a aquestos gravats del pont de Santa Quitèria, sense preguntar-me quin significat tindrien. Un fet fortuït va fer que m'interessara per ells. En un dels viatges realitzats a Manzanera, en una visita a l'església d'Alcotas (Terol) amb la meua dona i la meua filla, vaig tenir una gran sorpresa en veure en els muntants de la porta diversos gravats idèntics als del pont de Vila-real. Vaig fer diverses fotografies per a comparar-les amb les del pont. Eren iguals amb alguna xicoteta diferència en algunes, de la qual cosa parlarem més avant en aquest treball.

La inquietud per aquesta coincidència va fer que fóra més desitjat el pròxim viatge a Manzanera, per a recórrer nous pobles a la cerca de més gravats, i així va succeir. Van ser trobades en les esglésies d'Arcos de las Salinas, Torrijas, Abejuela, Albentosa, Nogueruelas i en un casalot de Rubielos de Mora. Amb un bagatge de material fotogràfic, contacte amb Manuel Lázaro Pérez, alcalde de Manzanera i president de la comarca Gúdar Javalambre, l'informe sobre aquests gravats i diu que els desconeixia, però que ho comunicaria al seu equip de publicacions sobre temes de la comarca.

La pregunta era: Quin significat tindrien aquells símbols i la seua relació amb els del pont de Santa Quitèria? Els primers treballs eren recollir informació dels capellans rectors de les esmentades esglésies. Tot va ser negatiu. Ningú sabia res. Dirigesc la recerca als tractats de simbologia cristiana, un dels més complets sobre el tema és el titulat *Simbología Cristiana*, de J. Fernando Roig, editat a Barcelona el 1958 per l'il·lustre vilarealenc Juan Flors, en el qual tampoc es troba aquest gravat.

Fig. 4 - Església parroquial d'Albentosa

Fig. 4 bis - Església parroquial d'Albentosa

L'altura d'aquests gravats oscil·la entre set i vint-i-cinc centímetres, encara que l'altura més generalitzada és sobre vint centímetres. La majoria estan en llocs visibles, però hi ha d'altres que són difícils de trobar, sobre açò parlarem més avant.

Fig. 5 - Mascarell

En una posterior entrevista amb Manuel Lázaro, em comenta que guarda un article de premsa que parla sobre el tema del meu interés. Es tracta del *Diario de Teruel*, de 2 d'octubre de 2006, l'article del qual està firmat per J. Ibañez i M. C. Aguilar, titulat "Las señoritas más misteriosas" (5).

Una agradable notícia que podria aclarir dubtes. Per què aquest títol? En la província de Terol, en algun d'aquests gravats hi ha unes ratlles afegides que donen com a resultat una imatge femenina (figures 4 i 4 bis). En la província de Castelló, només en trobem amb ratlles afegides a Aín (allí les anomenen els *molins*) i a Mascarell (fig. 5). Podem llegir unes quantes línies de l'article de Terol que diu:

"Se encuentran en más de treinta pueblos en la zona sureste de Teruel.

[...] Estos elementos aparecen en edificios medievales que estaban en uso en la Edad Moderna y Contemporánea. Su presencia es más significativa a finales de la Edad Moderna y primera mitad del siglo XIX y la construcción más reciente en la que se han encontrado data de 1860. Esto hace pensar que se llevaron a cabo en un periodo muy limitado de tiempo, es posible que solo durante una generación.

[...] LA LEYENDA. Otra de las características es que son muy homogéneas pese a que presentan múltiples variables y fueron labradas por diversos autores. Además son muy numerosas, ya que se han encontrado casi 400 en la provincia de Teruel.

[...] han localizado una leyenda muy poca verosímil, sobre su existencia. La narración obtenida en la provincia de Castellón, dice que el autor de estos esquemáticos grabados fue una persona que pertenecía a una familia muy rica y, cuando se volvió loco se dedicó a marcar con estos símbolos todos los edificios que habían pertenecido a su familia."

Aquesta llegenda es refereix, sens dubte a Federo, el *loco de Pina*. Seguim l'article del *Diario de Teruel*.

"[...] Entre las posibles hipótesis que barajan los especialistas sobre su significado hay una que plantea la posibilidad de que se trate de un símbolo religioso, ya que en todas ellas hay dos elementos que siempre están presentes, uno de ellos una cruz.

Sin embargo, es relativamente frecuente que aparezcan boca abajo, lo que podría contradecir ese significado religioso. Otra gran incógnita es porque las autoridades religiosas permitieran su realización en partes muy visibles de sus edificios. Entre las hipótesis hay algunas que hablan de un sentido mágico o protección o que estas figuras estén ligadas a alguna corriente política o círculos sociales."

Fig. 6 - Creu coberta de camí. Jérica

Es parla en aquest article del possible sentit religiós, encara que es té el dubte per l'aparició d'alguns gravats invertits, possiblement tingueren un si gnificat que desconeixem i que per als iniciats en aquests símbols formara part d'alguna clau. O tal vegada tinga alguna cosa a veure amb la crucifixió de sant Pere?, de la qual parlarem més avant.

En la província de Castelló només en trobem vint, d'aquestes marques invertides, repartides en vuit llocs, cinc esglésies, un edifici medieval i dos creus de camí (figures 6, 7 i 7 bis). Pareix que no es tracta de *senyoretes*, sinó de símbols religiosos per la creu que tots ells porten i la seua ubicació en la majoria dels casos en esglésies, ermites i alguna creu de camí. Encara que és cert que, en alguns gravats de la província de Terol, apareixen recar-

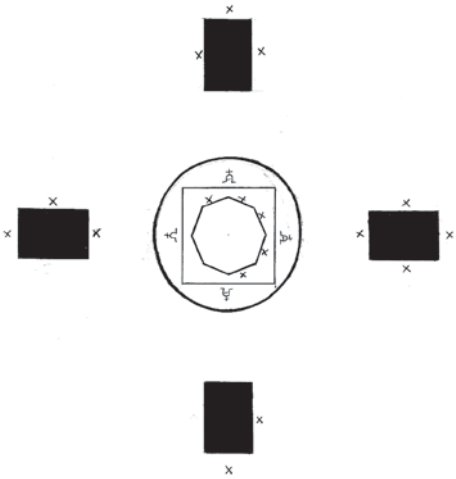

Fig. 7 - Creu coberta de camí. Jérica

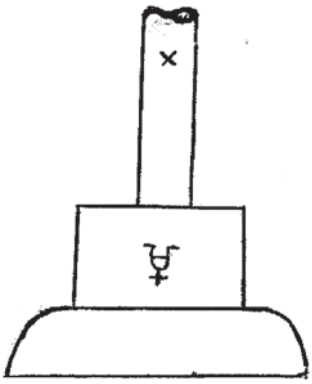

Fig. 7 bis
Detall de la creu per a millor comprensió de la distribució de les marques

regats sobretot en la creu i altres llocs que dóna aqueixa imatge femenina. En la província de Castelló no apareixen recarregades amb aquests traços, excepte les de la muralla de Mascarell i les de l'església d'Aín com ja hem dit.

Mentre mesurava l'alçada dels gravats de l'església d'Alcotas (Terol), es va acostar un veí anomenat Feliciano Gil Mezquita, interessant-se pel que estava fent. En informar-lo sobre el treball que estava duent a terme, em va dir que ell sabia qui havia fet aquelles marques, aquelles marques les havia fet el *loco de Pina*, que recorria els pobles de festa en festa i gravava aquelles marques. Podria ser aquell home, que sabia molt del tema, que aportara llum sobre aquest misteri? No, no va ser així, les meues esperances es van esvair. Repetia la llegenda publicada en el *Diario de Teruel*. Però va ser un revulsiu que va avivar la urgent necessitat d'esbrinar l'existència i història verídica d'aquest personatge que ningú havia aclarit.

El següent pas va ser anar a Pina de Montalgrao (Castelló). I esbrinar si en aquest poble hi havia algun d'aquests gravats. En vaig trobar en l'església, l'Ajuntament, en una creu de camí i en l'ermita que està junt al poble, amb l'advocació de la Mare de Déu de Gràcia. N'hi ha també en l'ermita de Vallada encara que està envoltada d'una tanca i no es pot accedir a ella, per la qual cosa no es pot investigar. També se'n troben en la cova de la Cerdanya i el barranc de Poyatos.

Mentre feia unes fotos dels gravats de l'Ajuntament, un veí es va mostrar interessat i em va preguntar sobre l'interés cap aquelles marques. S'anomena Florián Herrero Clemente. És tota una institució a Pina de Montalgrao. Col·lecciona fòssils i minerals, sa casa és un vertader museu. És fundador del Museu de Fotografia de Temes Antics de Pina de Montalgrao i del concurs anual de balcons i reixes amb ornaments florals. L'home que buscava era ell. La primera pregunta va ser "qui va fer aquestes marques?", la resposta va ser contundent: "Federo *el tonto de Pina*". A Pina, el coneixen com el *tonto* de Pina, però curiosament en els pobles dels voltant com el loco de Pina. Federo s'autodenominava *tonto* com es diu en una cançoneta inventada per ell mateix. Els veïns de Pina coneixen aquests símbols com les marques de Federo. Què hi havia de cert en això? Les va fer Federo o era una llegenda? Calia continuar buscant per a resoldre l'enigma. Va ser una sort conéixer Fernando Clemente Morón i Vicente Murria Ramos. Aquest va ser un dels ramaders més importants de bestiar oví de Pina i coneixedor de la família de Federo. El seu testimoni aporta moltes dades i molta llum.

Qui va ser Federo? Federo s'anomenava Federo Clemente, fill d'una família agrícola i ramadera, Federo, des de la seua adolescència, va mostrar uns comportaments estranys. Sobre allò que s'ha estudiat al voltant d'aquest personatge pareix que de boig no tenia res, la prova és que ell s'anomenava *tonto*, no hi ha cap boig que s'ho reconega, va ser un excèntric esvalotat. En el si de la família mai va exercir cap tasca ni càrrec de responsabilitat, li manaven fer labors del camp o pasturar el bestiar.

Federo, quan arribava l'estiu, abandonava les obligacions familiars, es posava una disfressa molt estrafolària i les postisses (castanyoles, nom que se'ls dóna a Pina de Mon-

talgrao i també a la Font de la Figuera, en la província de València) i se n'anava de poble en poble quan aquests celebraven les seues festes patronals. Ell amb les seues bogeries, els seus balls i les seues postisses es guanyava la manutenció, la gent li donava de menjar, i alguna moneda que altra, algun racó amb palla en les quadres que algun veí li cedia per a dormir. En aquestes corregudes, els veïns de Pina de Montalgrao li atribueixen l'execució de les marques que estem estudiant. Quan per allà al setembre o octubre acabaven les festes patronals dels distints pobles, Federo tornava a sa casa i reprenia les labors que li encomanaven els seus pares o germans.

En una d'aquestes corregudes, Federo es va trobar amb uns arriers, aquests es burlaven d'ell, el van increpar i el van obligar a què ballara, a la qual cosa Federo es va negar, un dels arriers va baixar del carro –i li va dir- "si no balles a les bones ballaràs a les roïnes". Federo sempre anava acompanyat per un gaiato que estava format de dues peces, el mànec i el bastó. Aquest últim estava buit i del mànec eixia un estoc que encaixava amb el bastó, tan ben fet que ningú podia endevinar que es tractava d'una arma mortífera. Aquest tipus de gaiato era prou usat en l'època, encara que estava totalment prohibit. Federo, sense pensar-ho dues vegades, va desembeinar l'arma i li va clavar una estocada precisa a l'arrier, que va caure fulminat al terra. Els altres arriers es van precipitar a socórrer-lo i en la confusió Federo va escapar entre els matolls. L'arrier va morir en l'acte. Hi ha una altra versió dels fets menys coneguda. Un nebot nét de Federo li va contar a Vicente Murria que aquest fet va ocórrer a La Llosa (Castelló). El poble estava en festes, uns carros carregats amb mossos i mosses anaven a algun lloc de romeria. Des d'un dels carros el van insultar. La resta de la història és idèntica a la dels arriers. Federo, en la seua fuga, es va refugiar a casa del seu nebot Miguel a Pina de Montalgrao. En ella només es trobava la dona d'aquest. Li va contar que havia matat un home i que no s'espantara si anava la Guàrdia Civil a per ell. Ningú el va creure perquè Federo era incapaç de matar una mosca. Els seus familiars van creure que es tractava d'una de les seues excentricitats, però no va ser així. Al matí següent es va presentar la Guàrdia Civil i se'l va endur emmanillat i acusat d'assassinat. Federo se'n va anar a la presó de Castelló, on compliria la seua condemna.

A partir d'ací se li perd la pista. En aquelles èpoques era molt vergonyós tenir un familiar assassí i pareix que la família es va desentendre d'ell. Per tal motiu mai es va tornar a saber de Federo, alguns diuen que va morir en la presó, altres vagabundejant per la zona de Sagunt (València).

Parlant amb Fernando Morón, aquest comentava que encara recordava pel seu iaio la cançoneta que cantava Federo, deia així:

"A mi me llaman el tonto
El tonto de mi lugar
Todos comen trabajando
Y yo como sin trabajar."

Aquesta cançoneta és l'exponent més clar que Federo no tenia res de boig, com ja s'ha dit, era un excèntric que es va prendre la vida a la seua manera.

En quina època va viure Federo? Aquesta és la pregunta que s'han fet els autors que han escrit sobre aquest tema i que calia resoldre. De moment, només sabíem que Vicente Murria va conéixer els nebots i que un d'ells va estar a la Guerra de Cuba. Era una dada molt important per a arribar a Federo. Els nebots s'anomenaven: Miguel, Avecino i Vicente, Francisco i Genero eren germanastres per part de pare.

El primer pas va ser l'arxiu de la parròquia. L'entrevista amb el rector no va donar els fruits esperats. No hi havia cap llibre de naixements d'abans de la guerra. El següent era consultar l'arxiu municipal, en el qual es van trobar els nebots de Federo, Avecino Clemente que va nàixer el 1877 i Miguel Clemente que va nàixer el 1879. D'aquestes dates cap enrere no hi ha cap llibre de registres en l'arxiu, de manera que no es va poder accedir a la data de naixement de Federo, però amb les dates de naixement de dos nebots, no feia falta buscar els altres, extrapolant podíem arribar a una data aproximada. I aquesta data aproximadament podria ser entre el 1840 i el 1850.

Com a dada curiosa un dels nebots de Federo, el que li deien Francisco, per a no anar al servei militar, sa mare li va posar un cigró comprimit fortament amb un embenat en l'omòplat que li va produir una ulceració, en anar a passar la revisió per a ingressar a files el capità mèdic quan va veure aquell forat de tan mal aspecte el va donar inútil per al servei, sa mare amb unes herbes en pocs dies li'l va curar, però a partir d'ací en el poble el coneixien com l'*agujerao*.

Els veïns de Pina de Montalgrao li atribueixen aquestes marques a Federo, també es fa menció d'això en un parell d'articles publicats. Un de l'Associació Arqueològica de Castelló BAAC 6.7 1988-89, titulat "La problemàtica de los grabados esquemáticos de la cueva de la Cerdaña (Pina de Montalgrao) a la luz de representaciones similares conocidas". Llegint entre línies diu:

"[...] El interés efectivo por este tema, se vería reanimado años después cuando Enrique Guillot expuso la leyenda de la almera de Federo.

Fig. 8 - Corral de la família de Federo

[...] su interpretación se fundamenta en la tradición oral que tuvo la oportunidad de recoger en la misma población de Pina de Montalgrao. Una tradición que le atribuye a Federo, un pastor vagabundo, la ejecución de todos los grabados para testimonio público de su desgracia desde que fue asaltado y despojado de todo su ganado."

Un altre article sobre aquest tema és el publicat pel BAAC 9-11 1990-91, titulat "Tornant a la problemàtica dels graffiti de Federo des de la història social de l'escriptura".

"Pensem més bé que la història de Federo tindria prou de sentit en l'explicació. No sols perquè Am aquest graffiti mostrava als altres pastors i camperols com era el seu signe de propietat per tal que si el veien en qualsevol bestiar s'ho digueren sinó també perquè els itineraris d'execució dels mateixos són els de múltiples ramats de les aldees de Terol o de la Serra d'Espadà. Itineraris de ramats i també d'unt pastor en busca de bestiar furtat."

Després de minucioses investigacions se sap amb certesa que Federo mai va tenir ramat propi, com ja hem dit pasturava el de la família quan no caminava vagabundejant pel món. No es recorda en la història de Pina que es robara cap ramat, com a màxim –recorda Murria- alguns corders dels corrals, és un fet del qual no es lliura cap ramader (fig. 8).

Almera és el nom que se li dóna al ferro per a marcar el bestiar oví, encara que no consta en el diccionari de la Reial Acadèmia de la Llengua, també s'anomena *almerador*, i a l'acció de marcar el bestiar *almerar*. El ramader elegia la marca que li agradava, per exemple, el bestiar de Murria portava una M. que encara conserva en la porta de sa casa. Antigament es marcava amb pega calenta quan la llana de les ovelles tenia de dos a tres centímetres. En l'actualitat, es marca el bestiar amb una pintura especial. És més ràpid i evita alguna cremada a l'animal. Normalment, aquestes marques s'encarregaven al ferrer del poble. Pareix cert que el pare de Federo va adoptar la marca que s'està estudiant, Murria –diu- que recorda haver-la vist en el bestiar d'un nebot de Federo. La llegenda que conten els majors del poble diu que com era l'*almera* del bestiar de son pare, ell l'anava gravant de poble en poble durant la seua gira estival.

Va inventar el pare de Federo la marca o la marca ja existia en les parets de l'església de Pina? Aquest és el dilema de l'ou o la gallina, qui va ser primer. El més segur i normal era que les marques estigueren allí i al pare de Federo li agradaren per a la seua marca i l'encarregara al ferrer. En cas contrari, havia de tenir molta imaginació o un gran coneixement de les coses de l'església, com es veurà en el transcurs d'aquest treball.

La següent pregunta és: Qui va fer aquestes marques? No hi ha dubte que Federo va poder gravar algunes d'aquestes marques mentre pasturava, com van poder ser les de la cova de la Cerdanya o les del barranc de Poyatos, alguna masia, i inclús en la part posterior de l'església de Pina que dóna al camp, i on estava la casa dels Federo. Sobre l'autoria de Federo d'aquestes marques, una hipòtesi podria ser que la gent del poble el veuria realitzar alguns d'aquests gravats i amb el transcurs del temps es van quedar com les marques de Federo. Però que ell realitzara totes les existents, això ja és un altre tema.

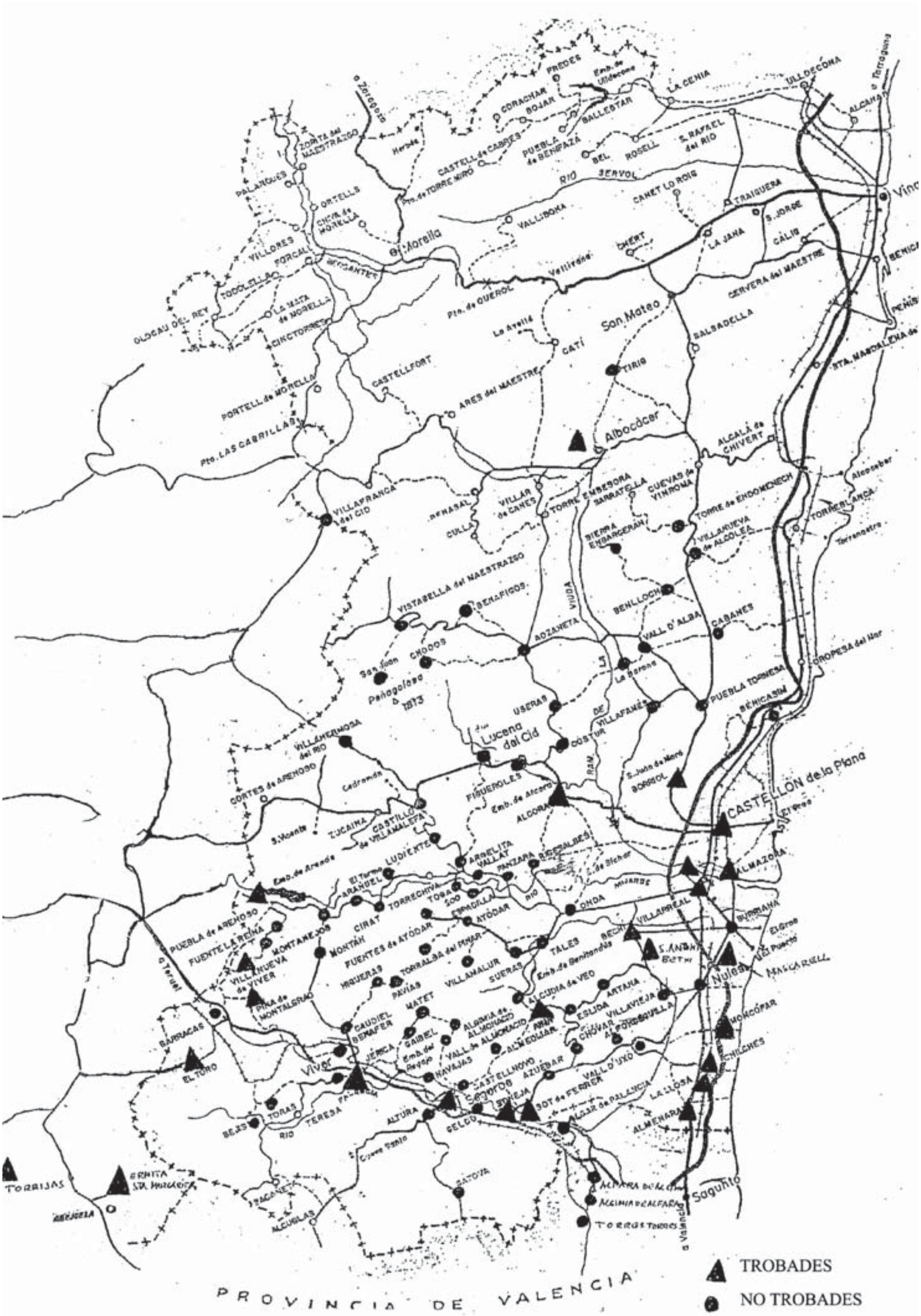

Fig. 9 - Mapa dels símbols trobats en la província de Castelló

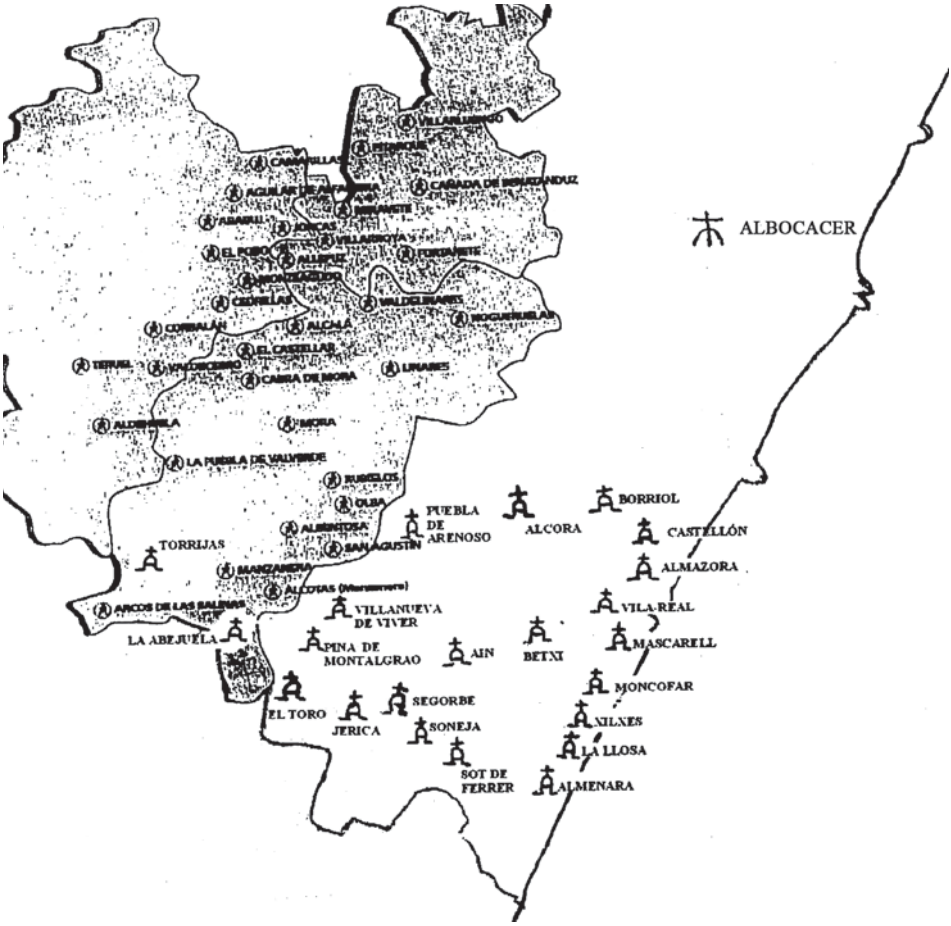

Fig. 9 bis - Mapa dels símbols trobats en la província de Castelló

Com podia arribar Federo a la porta principal d'una església, normalment situada en un lloc cèntric, quan no en la plaça principal del poble, i posar-se a gravar "la seua marca" sense que ningú li diguera res?, ni autoritat civil o eclesiàstica. Si reflexionem, és impossible. Amén del poder de l'església en aquells segles.

Els qui van fer aquestes marques i qui les va manar fer són dues qüestions que continuen sent un misteri sense resoldre.

Després del que s'ha dit sobre Federo, cal centrar-se en el treball de camp realitzat en els pobles de la província de Castelló.

Es van estudiar tots els pobles situats al sud d'una línia traçada de Vilafranca a Torreblanca, i fins a la divisòria de la província de València (fig. 9). En aquest mapa s'inclouen les marques de Torrijas i l'ermita de Santa Margarita en L'Abejuela-Terol, ja que en l'estudi publicat pel *Diario de Teruel* no hi consten.

S'observa que quan més ens allunyem de la conca del Palància, deixen de trobar-se en les esglésies. La marca situada més al nord es troba a l'Alcora, ermita del Salvador. Aquestes marques segons les meues notícies també es troben a la província de València i en algun altre lloc. Encara que l'autor, que ha visitat moltes catedrals i esglésies d'Espanya, mai n'ha trobat cap.

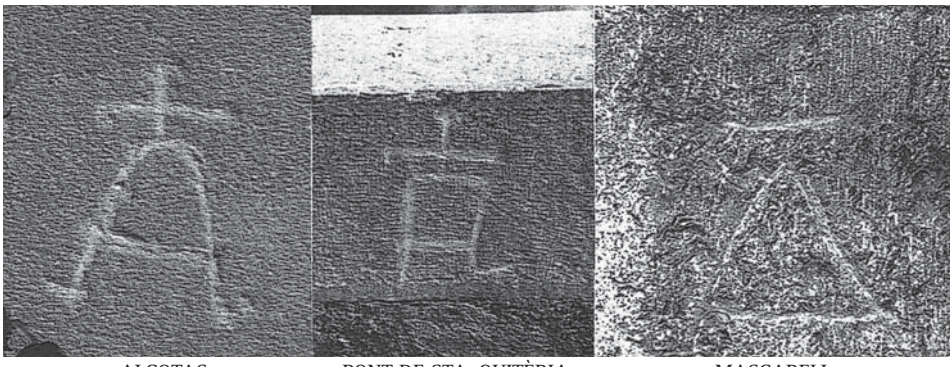

-ALCOTAS- -PONT DE STA. QUITÈRIA- -MASCARELL-

Fig. 10 - Els tres tipus de gravats

Se'n troben a la província de Terol i no molt sovint

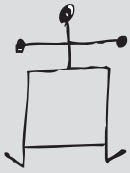

Se'n troben a Castelló i Terol

Només se'n troben a Aín i Mascarell

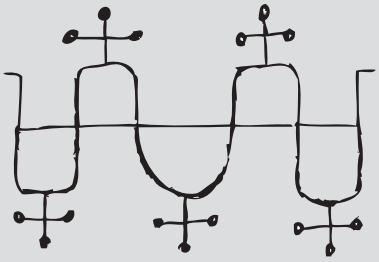

Se'n troben a Puebla de Arenoso i Pina de Montalgrao. També se'n troben a la província de Terol

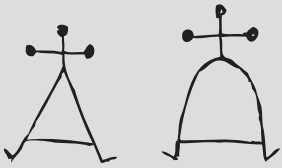

L'alfa i l'omega són les més corrents, encara que predomina l'omega

Només es troba en l'església major d'Albocàsser, encara que sembla que representa el mont Calvari. Podria no estar relacionada amb les altres.

Distintes formes de marques trobades

Fig. 11 - Els tres tipus de gravats. Pina de Montalgrao

Quina forma tenen aquestes marques? En un principi, sempre que mirava les del pont de Santa Quitèria, vaig pensar que es tractava de campanes, ja que aquestes formen part de la simbologia de l'església. I no sé per què, sempre les vaig associar a quelcom religiós, perquè es trobaven en un monòlit que antany havia albergat una creu, o estava al costat d'una ermita.

Hi ha tres tipus: una "a" majúscula en forma rectangular, una "A" majúscula i una altra en forma de campana, totes elles rematades amb una creu reforçada i una línia horitzontal en la base (fig. 10), aquestes marques estan gravades a la pedra amb cisell. A mesura que avançava i coneixia més aquestes marques, vaig arribar a la conclusió religiosament parlant que es tractava de l'alfa i l'omega, primera i última lletra de l'alfabet grec. Principi i fi de totes les coses. Si observem la figura 3, es veu clarament la forma de l'alfa i l'omega en dos dels seus gravats. Curiosament aquestes tres marques es troben juntes representades en l'església de Pina de Montalgrao, casualitat o un model que s'ha de seguir? (fig. 11).

La grandària d'aquestes marques, com s'ha dit en un altre lloc, oscil·la entre els quinze i vint-i-cinc centímetres, encara que la majoria tenen vint centímetres. Encara que hi ha alguna excepció, com una en la porta est de la muralla de Mascarell de cinquanta-vuit centímetres. Del tipus de molins d'Aín amb uns traços de línies afegides molt fins i poc profunds i que pareixen ser posteriors a les estudiades.

Fig. 12 - Església d'Albocàsser

En l'església parroquial d'Albocàsser, es troba una marca en un dels seus muntants, aquesta és diferent de totes les trobades, perquè no té les esferes al final de cada pal de la creu

(creu reforçada o potençada), d'una línia horitzontal a l'altura d'un terç de la base i dues xicotetes línies horitzontals en cada costat de la seua base emulant una omega. Encara que pareix que no tinga relació amb les estudiades, en el fons el seu significat simbòlic pot ser el mateix (fig. 12).

De l'antiguitat d'aquestes marques se sap poc, per la data de la construcció de les esglésies i altres edificis es té una aproximació de la seua execució.

Seguirem amb la publicació del *Diario de Teruel*.

> "Los investigadores han demostrado la documentación de la época a que se cree que se realizaron entre finales del siglo XVIII i finales del sigo XIX."

És evident que aquestes dates s'han d'aproximar, ja que la majoria de les esglésies estudiades, la seua construcció es va realitzar entre mitjan del XVIII i principis del XIX segons resa en els seus frontispicis. El iaio de qui açò escriu, que va ser el que em va mostrar les del pont de Santa Quitèria quan jo era xicotet, em contava que ell les coneixia des de xicotet quan anava amb son pare en el carro a l'hort. El iaio va nàixer el 1890 i les marques ja estaven allí. Fa pensar que quadren les dates que s'han donat. Encara que és una bona aproximació, des de finals del XVIII a finals del XIX són cent anys aproximadament i aquestes marques, dins d'aquests límits, podrien haver-se fet en un reduït nombre d'anys, data que es desconeix.

Al principi d'aquest treball eixia la pregunta si hi hauria algun eix d'unió entre el pont de Santa Quitèria i les de Terol: efectivament, com es diu en la introducció, aquest eix d'unió existia. Des de la Puebla de Arenoso, Villanueva de Viver, Pina de Montalgrao i El Toro enllacen amb Sogorb, Jérica, Soneja, Sot de Ferrer, Aín, Almenara, la Llosa, Xilxes, Moncofa, Betxí, Mascarell, Vila-real, pont de Santa Quitèria. I ja, des d'aquest, enllaça Almassora, Castelló i Borriol (fig.10). El que és desconegut és si l'execució d'aquestes marques o la influència d'aquestes sobre el que representaven, va ser de Terol cap a Castelló o viceversa, o va ser un moviment conjunt d'ambdues províncies.

De totes les preguntes, la més important des del punt de vista d'aquest treball és: Què simbolitzen? El que representen o simbolitzen aquests gravats és un misteri que es tracta de desentranyar. Després de les investigacions realitzades, cobra força la teoria que es tracta de símbols religiosos, la majoria d'aquests gravats es troben en esglésies, ermites o en les creus de camins. En la província de Castelló només n'hem trobat fora de l'àmbit religiós en un antic casalot, avui convertit en Ajuntament de Pina de Montalgrao, la cova de la Cerdanya i el barranc de Poyatos. Com es veu, és un número ínfim comparat amb els existents en llocs religiosos.

Cal analitzar fil per randa la hipòtesi que dóna força a un simbolisme cristià d'aquests gravats, a partir de les investigacions realitzades. Algun d'aquests gravats estan ubicats a una alçada inaccessible des del sòl, com és el cas d'El Toro que està al costat de la porta principal a una altura d'uns tres metres, o els de Pina de Montalgrao, un a dos

metres i mig i un altre damunt en la mateixa vertical a tres metres i mig, o el de Torrijas que està sobre quatre metres d'altura en la torre campanar. En primer lloc, per a poder realitzar aquests gravats es van haver de valer d'una escala i, en segon, per a utilitzar l'escala i fer el treball haurien de tenir permís d'alguna autoritat, normalment l'eclesiàstica, ja que les marques es realitzaven en un dels seus edificis. No és normal que algun *federo* o qualsevol altre rodamón portaren una escala al muscle i a gravar, sense que ningú del lloc els cridara l'atenció.

La ubicació d'aquestes marques en les esglésies és un altre misteri, no crec que estiguen posades a l'atzar. Algunes estan en llocs visibles, però hi ha d'altres que estan en llocs recòndits fora de l'abast de la vista del passejant, a una altura que només les veu algú que sap que estan allí. De totes les esglésies en què s'han trobat aquests símbols, -nom que s'utilitzarà al llarg d'aquest treball-, només coincideixen en la ubicació i el nombre d'aquests, quatre, que són: Villanueva de Viver, Soneja, Almenara i l'ermita de Sant Antoni a Betxí, amb dos símbols, un en cada muntant en la porta principal. Tots els altres estan ubicats en llocs diferents en les portes i perímetres exteriors dels edificis.

Aquest misteri també ocorre amb les creus de camí, per exemple, les entrellaçades de la Puebla de Arenoso (fig.13). O les gravades en distintes altures de la de Sant Francesc de la Font a Castelló, amb un fust octogonal, en el qual es troben set símbols. Curiosament en el costat que mira a l'ermitori de la Magdalena no n'hi cap, casualitat? O forma part del codi –del qual es parlarà- . Aquests símbols no estan gravats a la mateixa altura, l'un al costat de l'altre, sinó que la seua disposició és com si traçarem una línia corba i posàrem un símbol en el vèrtex superior i el següent en el vèrtex inferior. Una altra de les incògnites a resoldre és que alguns d'aquests símbols apareixen invertits o entrellaçats, és a dir, units per la base, un cap amunt i l'altre cap avall. Aquesta distribució dels símbols podria obeir a una intenció premeditada, i no sols al capritx de qui manejava el cisell, possiblement es tractara d'un codi, que l'iniciat sabera desxifrar en arribar a l'església i contemplar la seua distribució. En la província de Castelló, de totes les esglésies que tenen aquests símbols, com ja s'ha dit, només en coincideixen quatre, algunes amb prou símbols, altres només amb dos, o amb un, com per exemple, la de l'Arxiprestal de Vilareal i prou amagada, cal buscar molt per a trobar-la.

Fig. 13 - Creu de terme. Puebla de Arenoso

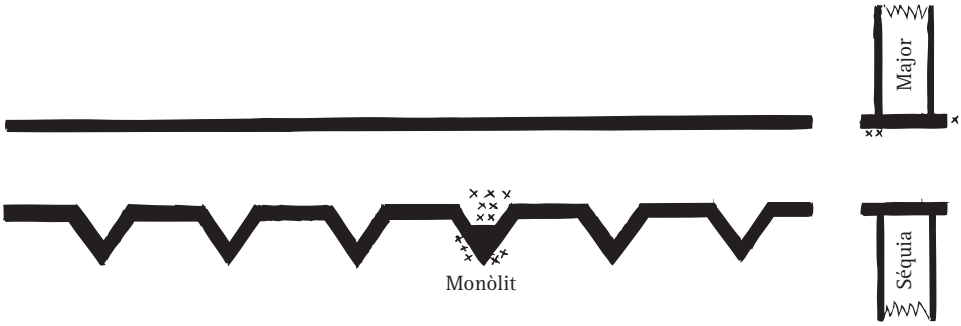

PONT DE SANTA QUITÈRIA, VILA-REAL

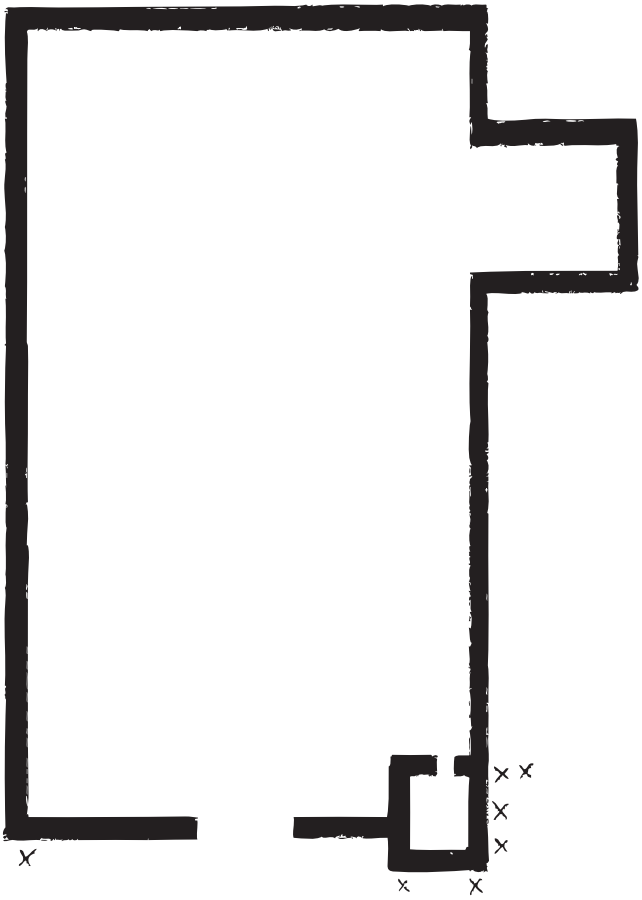

ESGLÉSIA D'AÍN

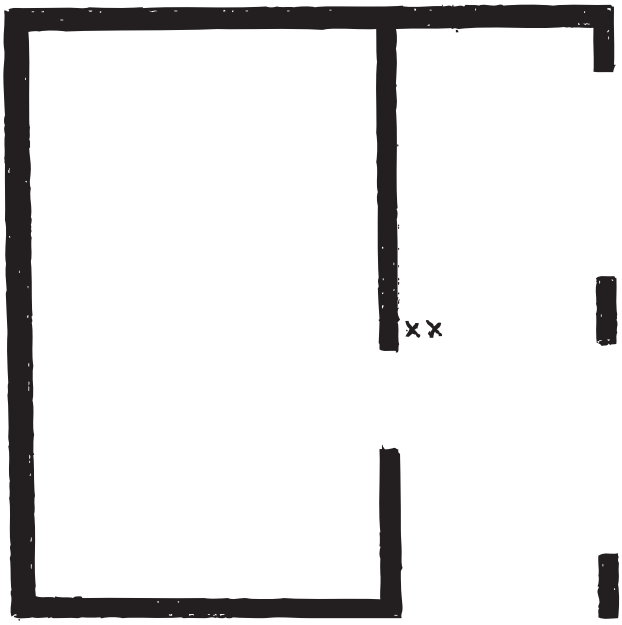

ERMITA DEL SALVADOR – L'ALCORA

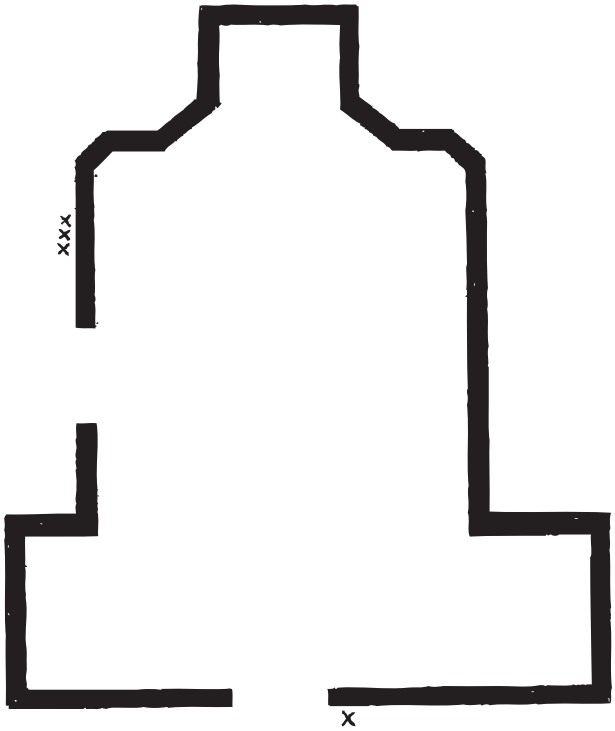

ESGLÉSIA PARROQUIAL – ALMASSORA

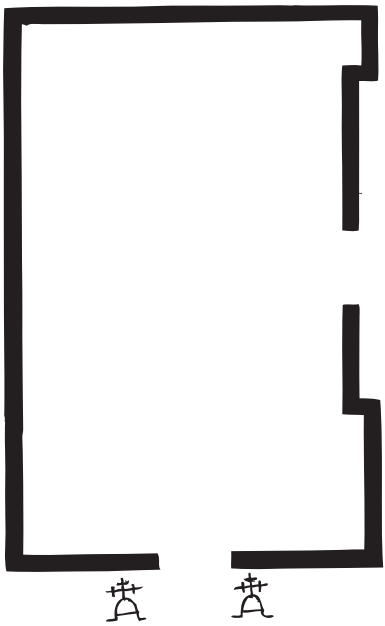

ESGLÉSIA PARROQUIAL – ALMENARA

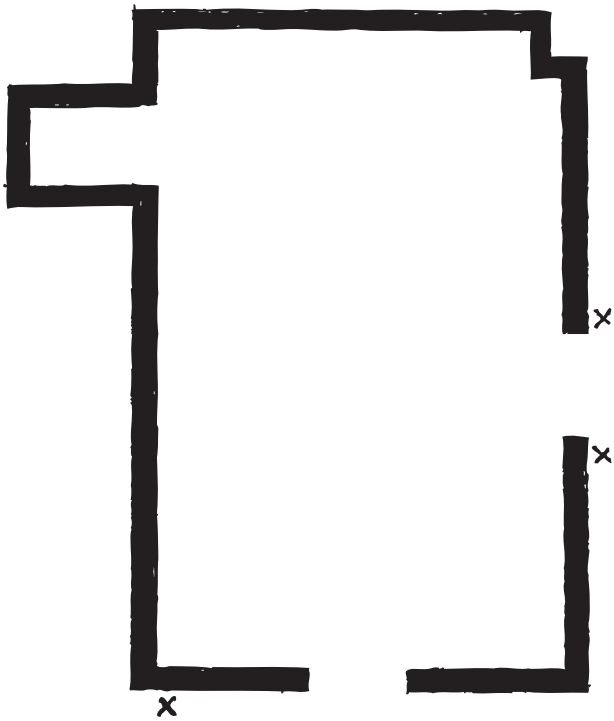

ESGLÉSIA PARROQUIAL – BETXÍ

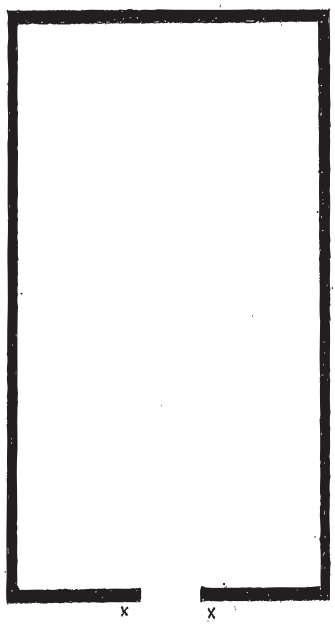

ERMITA DE LA MUNTANYETA DE SANT ANTONI – BETXÍ

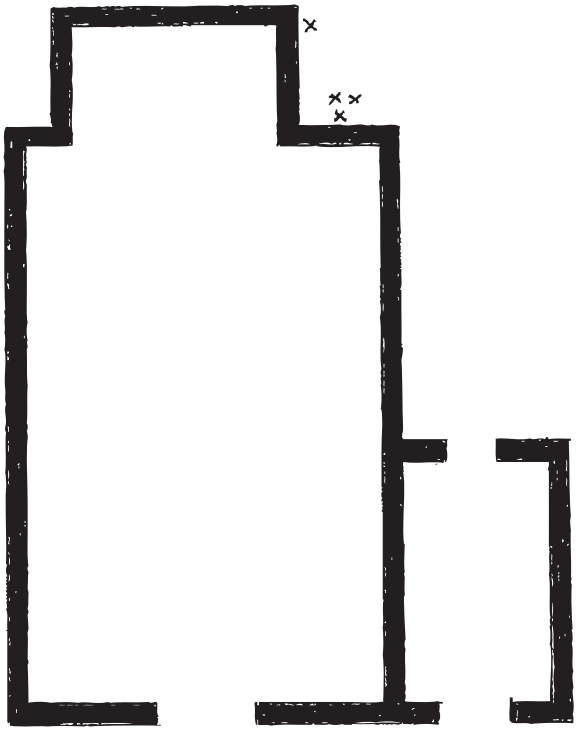

ERMITA DE SANT VICENT – BORRIOL

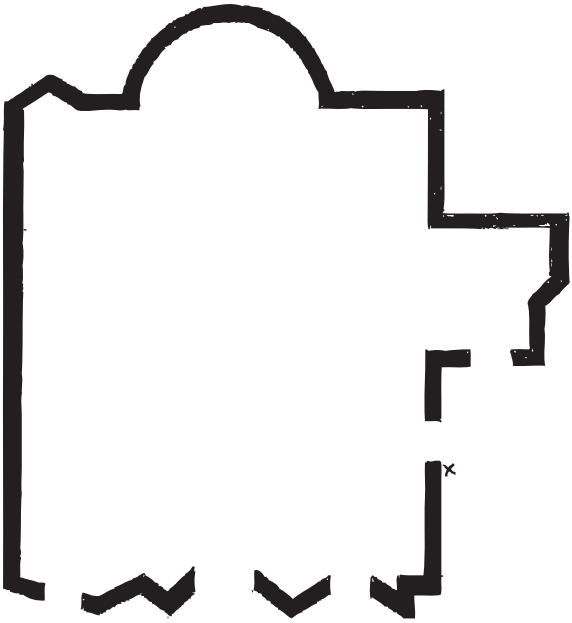

COCATEDRAL DE SANTA MARIA, CASTELLÓ

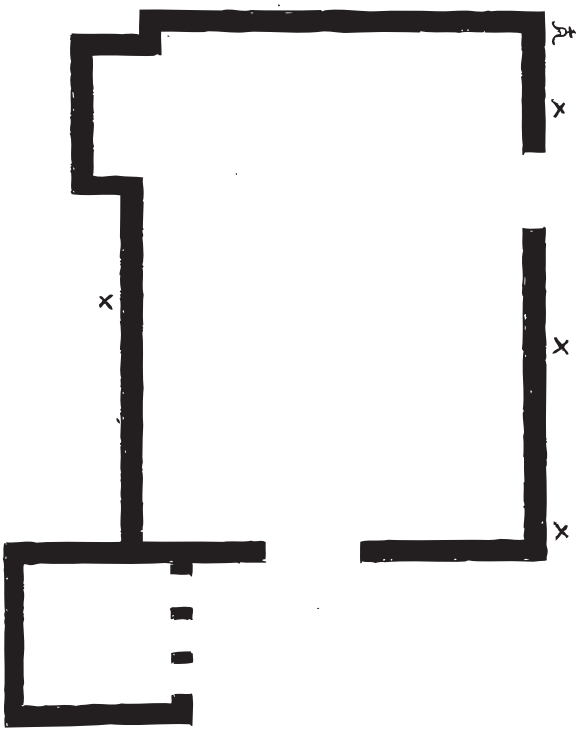

BASÍLICA DE LLEDÓ – CASTELLÓ

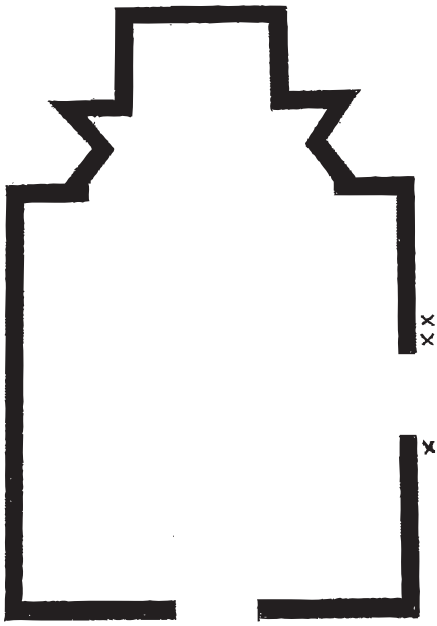

ESGLÉSIA PARROQUIAL DEL TORO

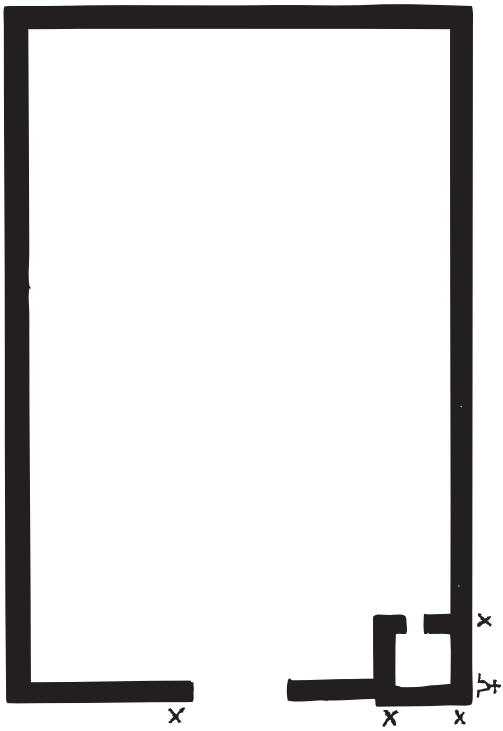

ESGLÉSIA PARROQUIAL DE LA LLOSA

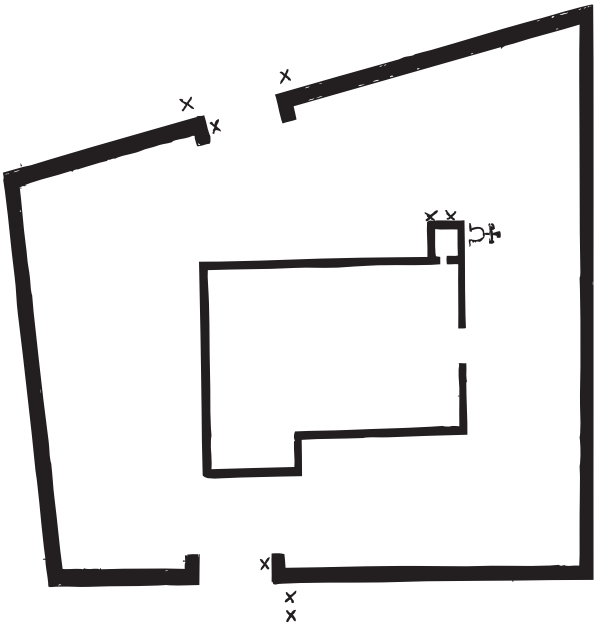

MURALLA I ESGLÉSIA DE MASCARELL

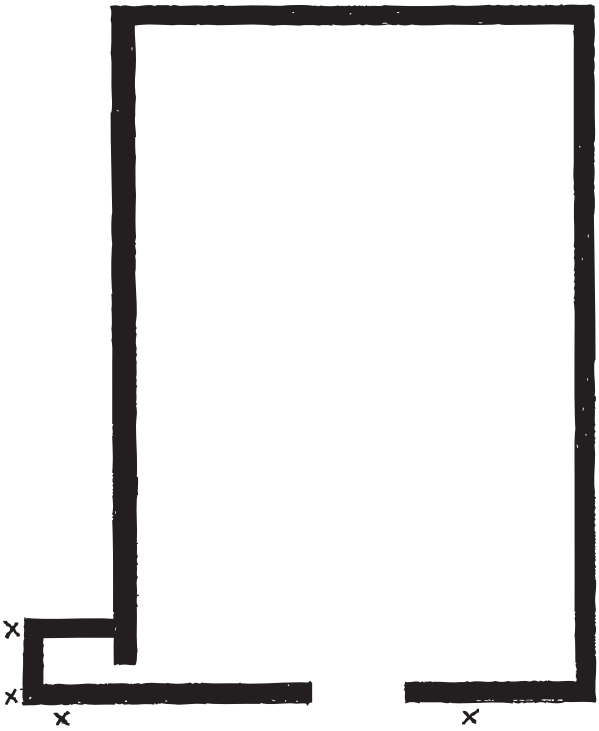

ESGLÉSIA PARROQUIAL DE MONCOFA

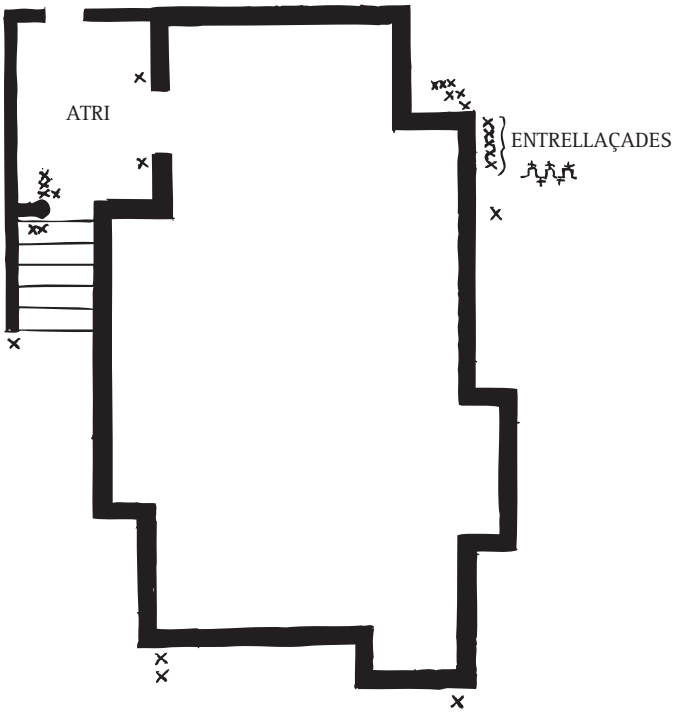

ESGLÉSIA PARROQUIAL DE PINA DE MONTALGRAO

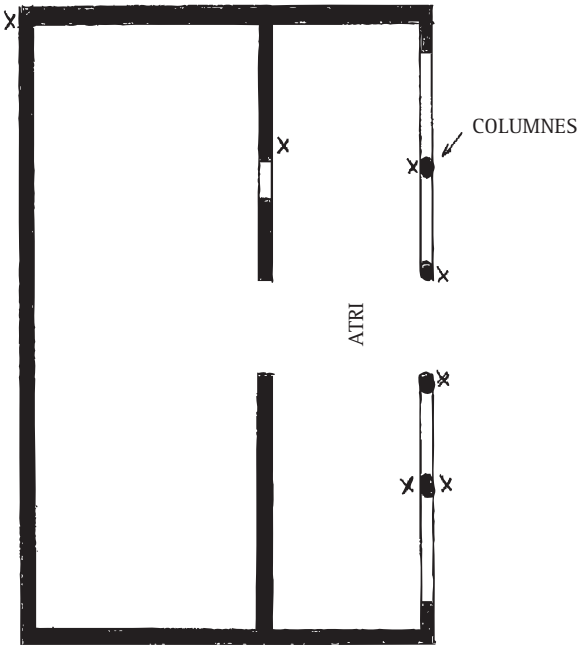

ERMITA DE LA MARE DE DÉU DE GRÀCIA – PINA DE MONTALGRAO

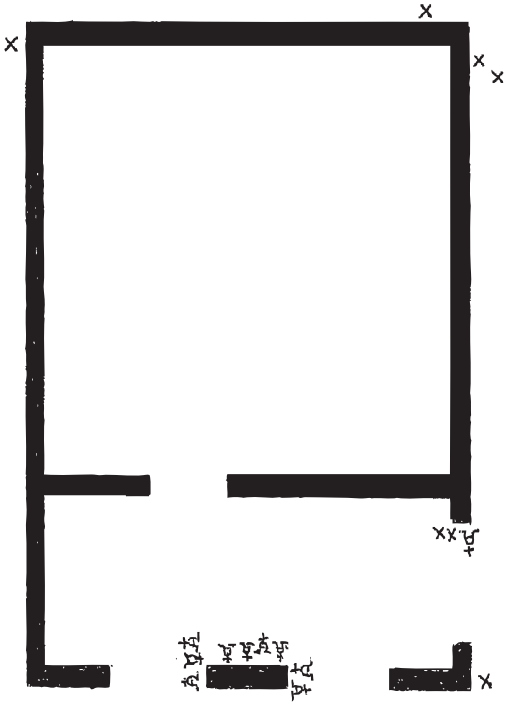

AJUNTAMENT DE PINA DE MONTALGRAO

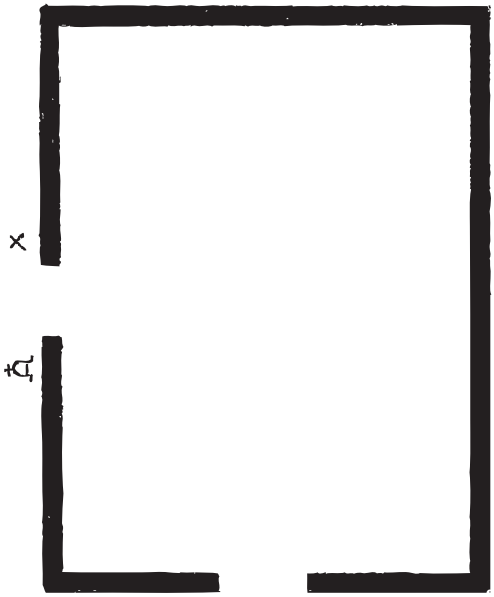

ESGLÉSIA PARROQUIAL DE SONEJA

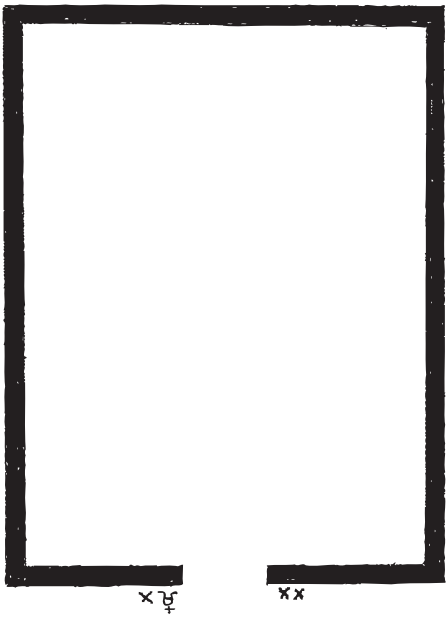

ESGLÉSIA PARROQUIAL DE SOT DE FERRER

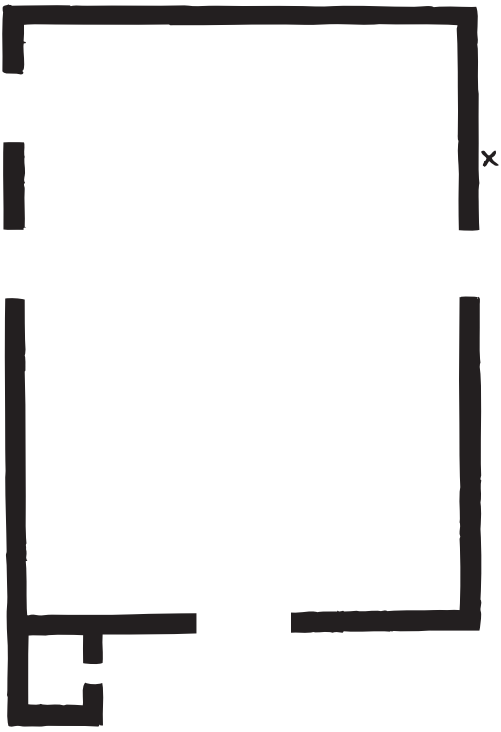

ESGLÉSIA ARXIPRESTAL DE VILA-REAL

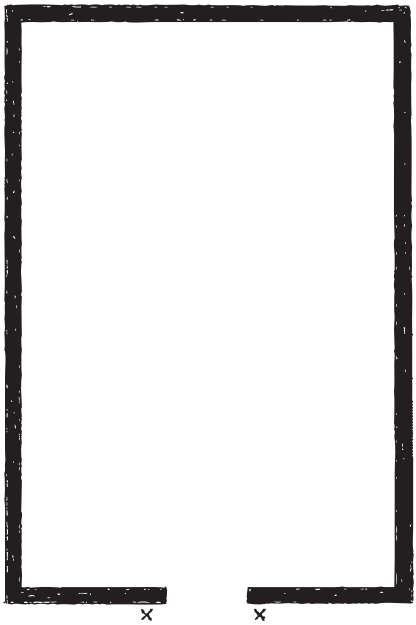

ESGLÉSIA PARROQUIAL DE VILLANUEVA DE VIVER

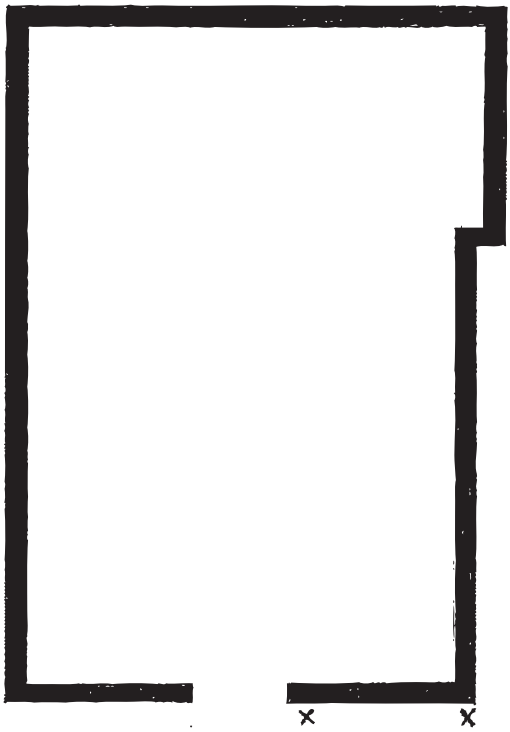

ESGLÉSIA PARROQUIAL DE XILXES

ESGLÉSIA ARXIPRESTAL DE VILA-REAL

PONT DE LA SÉQUIA MAJOR – PONT DE SANTA QUITÈRIA

PONT DE LA SÉQUIA MAJOR – PONT DE SANTA QUITÈRIA

ESGLÉSIA PARROQUIAL – PINA DE MONTALGRAO

COCATEDRAL DE SANTA MARIA DE CASTELLÓ

ESGLÉSIA PARROQUIAL – PINA DE MONTALGRAO

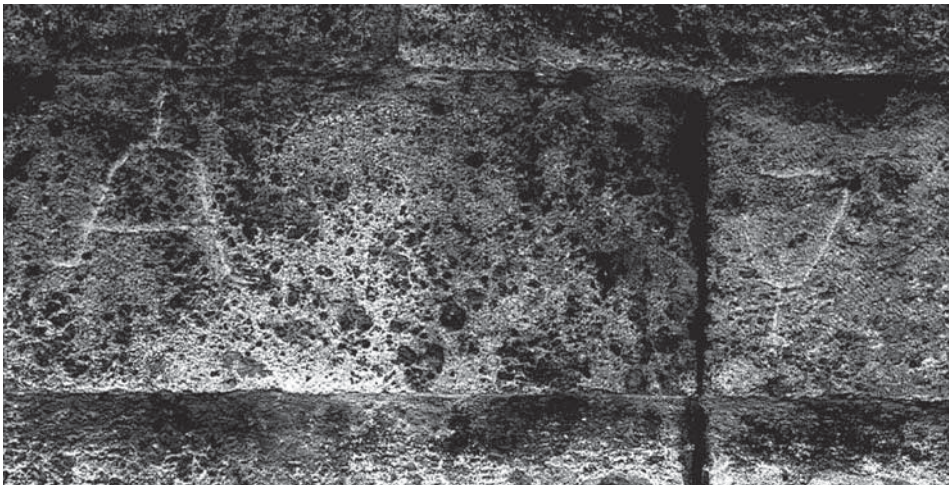

ESGLÉSIA PARROQUIAL DE SOT DE FERRER

MUNTANYETA DE SANT ANTONI DE BETXÍ

Nota: En els plànols, els símbols es representen amb un X, els que apareixen amb un dibuix d'un símbol, són els que el seu gravat està invertit.

El motiu d'aquests símbols distribuïts per terres de les províncies de Castelló i Terol -segurament existeixen en altres llocs com en la província de València,- pareix que es deu a un corrent civicoreligiós, dins del si de l'Església. Cívic perquè apareix aquest símbol en algun casalot (alguns també en la província de Terol) de gent important i inclús de la noblesa, en l'actualitat reconvertits en edificis públics. La noblesa o personatges principals normalment col·laboraven estretament amb l'Església i rebien a canvi el suport d'aquesta. Per tal motiu, aquests senyors podrien exercir algun càrrec, dins d'aquesta organització religiosa, amb el consegüent dret de poder tenir aquest símbol en els seus casalots.

Què representen aquests símbols? Després de moltes consultes a sacerdots, pareix que es tracta d'un símbol cristià. Al principi sempre vaig pensar que es tractava d'una campana, ja que també és un símbol religiós, però no encaixava en descobrir el mateix símbol en una "A" grega.

Calia resoldre aquest galimaties. En una entrevista amb el rector Vicente Ayet Gimeno, li vaig mostrar dos dibuixos, el de forma de campana i el de la "A" grega, només veure'ls, sense dubtar un instant –va dir- : està claríssim, són l'alfa i l'omega, principi i fi de totes les coses, un símbol cristià. Ja anava encaixant el puzle, però calia continuar aprofundint en el tema. En una visita al rectorat de l'Arxiprestal de Vila-real, consulte al reverend Vicente Gimeno Estornell sobre aquests símbols, en veure els dibuixos va fer el mateix comentari que el reverend Ayet Gimeno; són l'alfa i l'omega, són un símbol de l'església, i recordava que aquests dos símbols els portava en la casulla en la seua primera missa cantada, afegia que a aquestes lletres primera i última de l'alfabet grec es va referir Jesucrist: "Jo sóc l'Alfa i l'Omega, diu el Senyor Déu, el que va ser, el que era i el que ve, el Totpoderós" Apocalipsi 1.8. O també: "Jo el Senyor que sóc el primer i estaré també en els últims" Isaïes 41.4.

Però, i les invertides, quin significat podrien tenir? La hipòtesi que ens pot donar llum és la crucifixió de sant Pere. Aquest, en veure's amenaçat de mort a Roma fuig, en la seua fugida se li va aparéixer Jesucrist i Pere li pregunta la famosa frase "Quo vadis Domine?" (On vas Senyor?) i Jesucrist li respon "vaig a què em crucifiquen novament". Pere entén la indirecta, aleshores torna a Roma i és crucificat, amb una condició, que el crucifiquen boca per avall per a ser menys que el seu Senyor. Així va ser com el van crucificar. Aquests símbols invertits podrien tenir una relació amb sant Pere. En la seua representació, quasi sempre estan a la dreta del símbol amb la creu cap amunt, com en el cas de l'església de Sot de Ferrer o la creu de camí de la Puebla de Arenoso (fig. 13). Pere, en el Sant Sopar, està el segon a la dreta de Jesucrist, després de Joan. No són moltes coincidències?

Després d'aquests testimonis, pareix més sòlida la hipòtesi sobre la religiositat d'aquests símbols. Continuem buscant i trobem noves proves que reafirmen aquestes teories. Trobem un tipus de creu diferent de la creu reforçada que es troba en aquests símbols. En la Serra d'en Galceran, fa prou anys, buscant uns petròglifs, prop d'un poblat ibèric, en la partida del Coscollar, en una caseta de camp mig derruïda, vaig trobar una

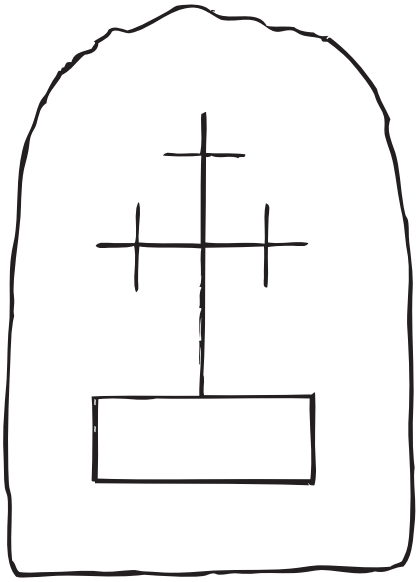

Fig. 14 - Creu recreuada. Serra d'en Galceran

Fig. 15 - Creu recreuada. Bautista Carceller

Fig. 16 - Creu recreuada. Almenara

llosa d'unes dimensions de 30x40x5 centímetres aproximadament, gravada amb una creu que desconeixia. No li vaig donar més importància. Vaig recollir la llosa i la vaig posar sobre una paret de pedra seca, boca per avall, perquè quedara fora de la vista d'algun aprensiu que la poguera trencar. Vaig formular el propòsit de tornar per a fer unes fotografies, no ho vaig fer i avui ho lamente (fig. 14).

La creu va quedar oblidada. Passat el temps, en una visita a Bautista Carceller, al seu rebedor vaig veure aquella creu de ferro que jo feia anys havia trobat a la Serra d'en Galceran. Carceller comentava que havia intentat saber de quina creu es tractava, però no va trobar res que parlara d'ella (fig.15).

Fig. 17 - Web grafia basca (http://www.txikizabalo.org/grafia/grafia4.php)

Passen els anys i emprenem aquest estudi. En la recerca de símbols, en l'església d'Almenara en trobe dos, una en cada muntant de la porta principal, però en aquests símbols hi havia quelcom diferent de tots els estudiats fins al moment. Va ser una gran sorpresa, sobre l'omega no hi havia una creu reforçada sinó la creu de la Serra d'en Galceran. Què feia aquella creu allí? (fig.16).

Després d'una incessant recerca en una pàgina web de la Diputació Foral de Guipúscoa titulada GRAFIA I ORNAMENTACIÓ DE LA RETOLACIÓ BASCA estava la creu que buscava (fig.17). Rep el nom de creu recreuada. En veure l'interés que té aquesta creu per al present estudi, em trasllade a la Serra d'en Galceran per a recuperar aquella creu i fotografiar-la per a incloure-la en aquest treball. Els anys havien passat, havien crescut els pins i un d'ells, per alguna tempestat de vent, havia caigut sobre aquella paret i l'havia destrossada. Vaig buscar, però, enmig de tanta pedra. Encara que va ser tot inútil.

Calia esbrinar el significat d'aquesta creu i la relació que poguera tenir amb les altres. Em pose en contacte per correu amb el bisbe de Còrdova, monsenyor Juan José Asenjo Pelegrina (6) per a demanar-li informació sobre ambdós símbols, tant els normals com el de la creu recreuada. Als pocs dies vaig rebre contestació en una amable carta (fig. 18). En la mateixa, vaig rebre informació de l'arqueòloga María José Muñoz, de l'informe de la qual es transcriuen els aspectes més interessants per a aquest estudi.

> "[...] En una primera impresión podría tratarse de un "Alfa" como símbolo cristológico. Si se analiza con más detenimiento podría tratarse de una alusión gráfica al monte Calvario sobre el cual se asienta la cruz de Cristo. E incluso una fusión de ambos elementos, el alfa y el monte."

Sobre la creu recreuada diu

> "En la página sobre la grafía vasca parece más claro aún la asociación al Calvario. De cualquier forma, sólo se trata de pistas o hipótesis que habría que contrastar con investigaciones mucho más serias."

Aquesta valuosíssima informació dóna força al que he escrit anteriorment, però calia contrastar amb altres opinions. Li ensenye al reverend Gimeno Estornell la creu recreuada i immediatament diu "Açò representa la crucifixió de Jesucrist en la muntanya del Calvari amb les tres creus, Jesucrist en la del centre i en les dues dels costats, el lladre bo i el dolent.

Pareix que queda prou clara la religiositat d'aquests símbols i que no els va fer algú per a entretenir-se. Els qui els van manar gravar sabien molt de religió, com ho demostren les dues creus recreuades de l'església d'Almenara (fig.16). Crec que res està fet a l'atzar. La ubicació en les esglésies, el seu nombre, els símbols invertits. Les anomenades més amunt com d'Almenara. Per què diferents? Però segurament relacionades amb els altres símbols. Símbols que segons la seua posició i nombre podrien ser com un alfabet que l'iniciat poguera llegir, ja que pensem que podria tractar-se d'una organització religiosa.

Ja tenia acabat aquest treball i els dies 27 i 28 de febrer i 1 de març de 2009 es va celebrar el Congrés Internacional de Boli, celebrat a Castelló de la Plana, en el qual vaig ser invitat a participar com a conseqüència de la publicació, l'any 2007, del llibre titulat *Els jocs tradicionals a Vila-real*, recopilació dels jocs de carrer dels nostres majors realitzada per mi.

Com a acte complementari del congrés, es van realitzar unes visites a alguns monuments de la capital. Entre aquestes visites, vam tenir ocasió de conéixer el campanar,

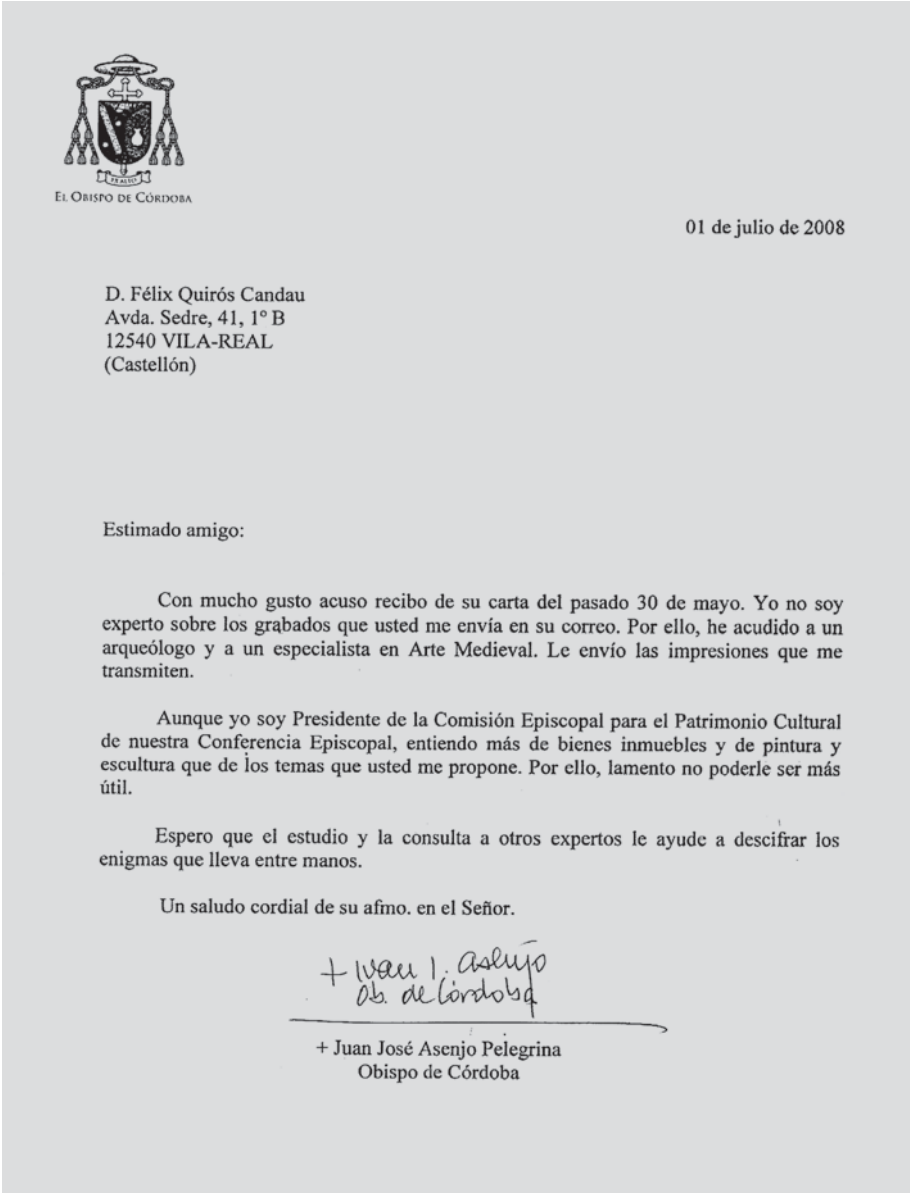

EL OBISPO DE CÓRDOBA

01 de julio de 2008

D. Félix Quirós Candau
Avda. Sedre, 41, 1º B
12540 VILA-REAL
(Castellón)

Estimado amigo:

Con mucho gusto acuso recibo de su carta del pasado 30 de mayo. Yo no soy experto sobre los grabados que usted me envía en su correo. Por ello, he acudido a un arqueólogo y a un especialista en Arte Medieval. Le envío las impresiones que me transmiten.

Aunque yo soy Presidente de la Comisión Episcopal para el Patrimonio Cultural de nuestra Conferencia Episcopal, entiendo más de bienes inmuebles y de pintura y escultura que de los temas que usted me propone. Por ello, lamento no poderle ser más útil.

Espero que el estudio y la consulta a otros expertos le ayude a descifrar los enigmas que lleva entre manos.

Un saludo cordial de su afmo. en el Señor.

+ Juan José Asenjo Pelegrina
Obispo de Córdoba

Fig. 18 - Carta monsenyor bisbe de Còrdova

anomenat El Fadrí, nom que li ve donat per estar separat de l'edifici de la cocatedral de Santa Maria, aquest campanar és de propietat municipal.

Una de les dependències d'aquest campanar, concretament en la segona planta, va ser utilitzada com a presó d'eclesiàstics, a través d'una petició de l'autoritat eclesiàstica a l'autoritat civil.

Continuem amb la visita i quan arribem a la planta superior, la sorpresa fou gran en descobrir en el muntant esquerre de la porta que dóna fi a l'escala de caragol i ix a la sala de campanes una marca (fig. 19) amb la muntanya calvari i la creu recreuada, idèntica a la de l'església parroquial d'Almenara, la de la Serra d'en Galceran en una caseta de la partida del Coscollar i la de ferro de Bautista Carceller. Un altre misteri afegit.

Fig. 19 - Creu recreuada campanar
El Fadrí. Castelló

Què feia aquest símbol en la part més alta del campanar, en la sala de les campanes? Qui la va poder realitzar? Normalment el campanar està tancat i només té lliure accés el campaner i la seua família, ja que aquests vivien en la tercera planta, habilitada com a habitatge. Però ens plantegem la hipòtesi següent: la segona planta, com hem dit, en un temps va ser presó. Entre el 2001 i el 2002, en el campanar es va realitzar una restauració. En eliminar les diferents capes de pintura en la presó va aparéixer un fresc en mal estat (en espera de restauració) que representa la Sagrada Família, on es veu la Mare de Déu, Jesús i Sant Josep. Però la importància per a aquest treball va ser l'aparició d'una inscripció realitzada per un pres, datada el 1817, data que encaixa amb l'època en què es van poder realitzar aquests símbols.

Seguint amb la nostra hipòtesi, podria haver realitzat el símbol algun clergue durant la seua estada en la presó, aprofitant alguna eixida per a prendre l'aire i el sol en la sala de campanes? Sabem que estaven tancats amb pany i clau, com ho demostra la grossa porta amb espiera. Però per salut, podria el reglament carcerari contemplar alguna eixida a la sala de campanes per a prendre el sol i l'aire. O si al contrari no disfrutaven d'aquest xicotet privilegi, sempre quedava el suborn a l'encarregat de vigilar el pres, ja que alguns d'ells, possiblement, disfrutaven d'una bona posició econòmica, prova d'això són els objectes apareguts en una arqueta de l'excusat, com ara culleres de plata, restes de sabates de seda o vellut, etc.

Hem arribat a la conclusió del que podrien representar aquests símbols, però desconeixem quin missatge transmetien en les esglésies, creus de camins i algun edifici. Quina força o poder representaven per als creients o iniciats que els contemplaven.

A pesar de qui investiga i les conclusions a les quals hem arribat, l'enigma continua obert. Esperem que nous estudiosos troben algun testimoni o document que puga aclarir-nos tots els dubtes sobre aquest tema tan apassionant.

No done per tancat aquest treball, la meua intenció és continuar investigant amb l'esperança de trobar més elements que donen llum sobre el significat d'aquesta grafia.

Per la situació d'aquests símbols, podria ser interessant la creació d'una ruta turística per a visitar-los, veure les esglésies i creus de terme que els alberguen. Aquesta ruta podria partir de l'ermita de Sant Vicent a Borriol, Castelló, l'Alcora, Almassora, Vilareal, Betxí, Aín, Mascarell, Moncofa, Xilxes, la Llosa, Almenara, Sot de Ferrer, Soneja, Sogorb, Jérica, El Toro, Pina de Montalgrao, Villanueva de Viver i finalitzar el recorregut a Cortes de Arenoso. Al mateix temps de ser una ruta cultural, el viatger podria gaudir d'uns bonics pobles i d'uns paisatges preciosos (fig.20).

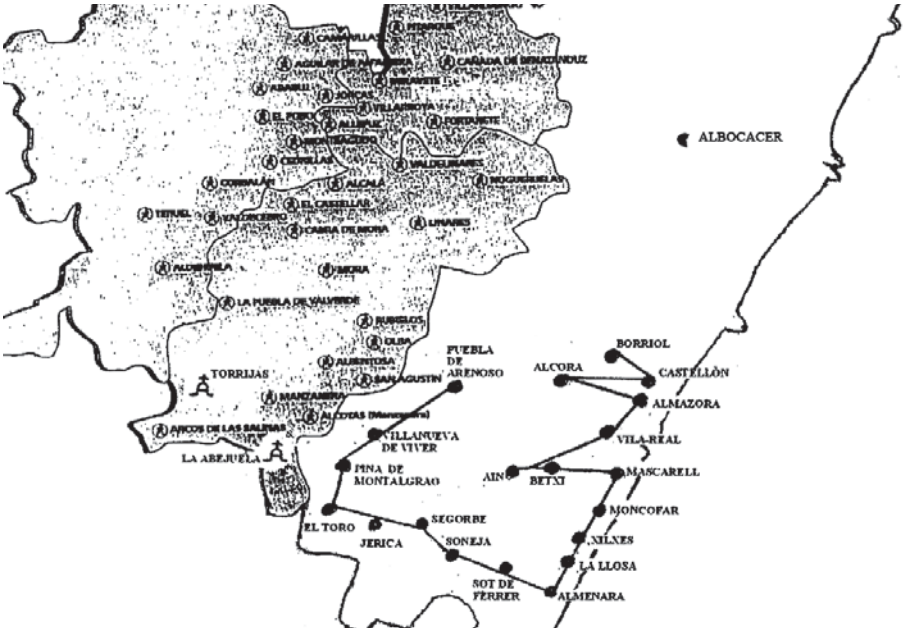

Fig. 20 - Itinerari dels símbols

Mentre redacte aquestes notes, els mitjans de comunicació donen la notícia que monsenyor Juan José Asensio Pelegrina ha sigut nomenat arquebisbe de Sevilla i pren possessió del seu càrrec el dia 17 de gener de 2009.

Félix Quirós Candau
Vila-real, febrer de 2009

ÍNDEX DELS LLOCS ON S'HAN TROBAT AQUESTS SÍMBOLS

POBLACIÓN	LLOC	NOMBRE DE SÍMBOLS
AÍN	Església parroquial	7
ALBOCÀCER	Església parroquial	1
ALCORA	Ermita del Salvador	2
ALMASSORA	Església parroquial	4
BETXÍ	Església parroquial	3
BETXÍ	Ermita de Sant Antoni	2
BORRIOL	Ermita de Sant Vicent	4
CASTELLÓ	Cocatedral de Santa Maria	1
CASTELLÓ	Basílica de Lledó	5
CASTELLÓ	Creu de terme de Sant Francesc de la Font	7
EL TORO	Església parroquial	3
JÉRICA	Creu de terme	21
LA LLOSA	Església parroquial	5
MASCARELL	Església parroquial	3
MASCARELL	Muralla	6
MONCOFA	Església parroquial	4
PINA DE MONTALGRAO	Església parroquial	23
PINA DE MONTALGRAO	Creu de terme	8
PINA DE MONTALGRAO	Ajuntament	17
PUEBLA DE ARENOSO	Creu de terme	10
SEGORBE	Creu de terme	2
SONEJA	Església parroquial	2
SOT DE FERRER	Església parroquial	4
VILA-REAL	Església Arxiprestal	1
VILA-REAL	Pont de Santa Quitèria	15
VILLANUEVA DE VIVER	Església parroquial	2
XILXES	Església parroquial	2

NOTES

1- Publicació apareguda en el *Diario de Teruel* amb data del 2 d'octubre de 2006.

2- "La problemàtica de los grabados esquemáticos de la cueva de la Cerdaña (Pina de Montalgrao) a la luz de las representaciones similares conocidas", Eduardo Blanes, Magdalena Company, M. Carmen Guinea, Germán Navarro, Remedios Ortuño, María Rubert i F. Javier Vicente. Associació Arqueològica de Castelló. Publicat en BAAC 6-7 1988-89.

3- "Tornant a la problemàtica dels graffiti de Federo des de la història social de l'escriptura", David Igual Luis i Germán Navarro Espinach. Publicat en BAAC 09-11-1990, desembre de 1991.

4- Informe del pont de Santa Quitèria de José María Doñate. AMVr.

5- "Las señoritas más misteriosas", article publicat en el *Diario de Teruel*, el 2 d'octubre de 2006, de Mª Cruz Aguilar, redactora, i Javier Ibáñez González de Qualcina, Arqueologia, Cultura i Patrimoni.

5- Monsenyor Juan José Asenjo Pelegrina, bisbe de Còrdova. President de la Comissió Episcopal per al Patrimoni Cultural de la Conferència Episcopal.

Nota: Les fotografies i els plànols són de l'autor.

AGRAÏMENTS

Monsenyor Juan José Asenjo, bisbe de Còrdova

María José Muñoz, arquitecta de la diòcesi de Còrdova

Vicent Gil Vicent i el seu equip de l'Arxiu Municipal de Vila-real

Bautista Carceller Ferrer

Ferran Olucha Montins, director del Museu de Belles Arts de Castelló

Manuel Lázaro Pérez, alcalde de Manzanera i president de la Comarca Gúdar Javalambre

Remigio Verdiell Valldepérez

Rvd. Vicente Gimeno Estornell, rector de l'església Arxiprestal de Vila-real

Rvd. Vicente Ayet Gimeno

Daniel Sánchez Sánchez, secretari de l'Ajuntament de Pina de Montalgrao

Juanjo Trilles Font

Mari Cruz Aguilar, redactora del *Diario de Teruel*

Juan Andrés Sorribes, coautor del llibre *El campanar de Castelló i les campanes del Fadrí*

Florián Herrero Clemente

Vicente Murria Ramos

Fernando Clemente Morón

Feliciano Gil Mezquita

A tot ells el meu sincer agraïment, ja que sense la seua col·laboració haguera sigut impossible la realització d'aquest treball.

6

Joan Baptista Llorens

RECORDS I DADES BIOGRÀFIQUES SOBRE MA TIA ANGELINA ABAD CANTAVELLA

Records i dades biogràfiques sobre ma tia Angelina Abad Cantavella

L'any 1928, Vila-real es va avançar a la resta d'Espanya en nomenar Filla Predilecta de la ciutat una dona. En aquella època, imperava el masclisme però, tot i això, l'Ajuntament, per unanimitat, no va dubtar a reconéixer els mèrits d'una dona que destacava en la cultura. Però qui era Angelina Abad Cantavella? Aquesta és la pregunta que actualment es plantegen les noves generacions.

En breu, s'editarà un llibre biogràfic documentat escrit amb exquisidesa i serietat, fruit de molts anys de treball i d'estudis realitzats per la professora universitària Fátima Agut Clausell. Per evitar la repetició de les dades biogràfiques vam decidir que fóra jo qui s'ocupara de la part familiar i personal, i Fátima tractara l'obra poètica de ma tia fent-ne una anàlisi de tots els seus aspectes, tant de les obres que tracten sobre la religió i que foren el resultat de la seua intensa i sincera fe en Déu com les de temes profans, les relacionades amb la seua ciutat o amb diversos personatges i amics. Tot açò sense oblidar la seua pàtria, ja que va conéixer les guerres de Cuba, el Marroc, la dictadura de Primo de Rivera, la República i la Guerra Civil espanyola. Després de més de vint anys d'oblit, la revista local *Exágono* va publicar l'any 1989 un recordatori sorgit de la sàvia ploma de la professora Carmen Cubedo. Uns anys després, un carrer es va batejar amb el nom d'Angelina Abad i, més recentment, també un modern centre educatiu.

Al voltant del 1825 va nàixer al poble castellonenc de les Coves de Vinromà Vicente Abad Vaquer. Va estudiar un poc de Medicina i va exercir de mestre sagnador, concepte que no hem de confondre amb el de saludador, xarrador o ensibornador, ja que Vicent tenia coneixements mèdics i ajudava metges i cirurgians, i fins i tot va treballar de dentista o de comarot. Vicent va contraure matrimoni amb María Sales Sales, natural de la Serratella, un poble proper a les Coves de Vinromà. Van tindre diversos fills dels quals van sobreviure només tres: Juan Bautista, Leonor i Vicente.

Juan Bautista Abad Sales va nàixer el 1847 a Vilar de Canes, on son pare exercia la seua professió. Va estudiar Medicina i cirurgia aconsellat pels seus pares. Residia al carrer Ramón y Cajal, núm. 12 de Vila-real, on va treballar i va morir el dia 10 d'agost de 1935. Aquest metge és el progenitor d'Angelina Abad Cantavella, així que aquesta és la part familiar paterna.

L'altre fill, Vicente Abad Sales, va nàixer el 1860, va estudiar Medicina com el pare i el germà, encara que no va arribar a ser metge sinó infermer de l'Hospital de Vila-real fins a jubilar-se. Va morir a Vila-real el 8 d'abril de 1937. El seu fill i el seu nét continuaren la tradició familiar i estudiaren Medicina més profundament i foren infermers, el que avui dia es coneix com a assistent tècnic sanitari.

Foto original propietat de Carmen Ayet Beltrán, DEP

La filla, Leonor, com que era dona, tan sols va tindre l'oportunitat d'aspirar a contraure matrimoni, ja que en aquella època es considerava que els estudis eren una pèrdua de temps per a les dones i per això se'ls exigia únicament ser esposes i mares, és a dir, cuidar de la casa i dels fills.

D'esquerra a dreta:

En primer lloc, la professora Reme Herrero Mompó, subdirectora territorial provincial de cultura. En segon lloc, Juan Bautista Llorens Cantavella, l'autor d'aquests records i dades. Tot seguit, Pilar Vicent Goterris, l'actual directora del centre educatiu Angelina Abad Cantavella. Per últim, Marta Llopis, la secretària de l'esmentat centre. Aquesta foto fou presa davant del logotip del centre escolar que representa la cara d'Angelina Abad Cantavella, obra de la pintora vila-realenca Paula Bonet Herrero.

L'avi matern d'Angelina Abad Cantavella fou Joaquín Cantavella Mompó, nascut a Vila-real el dia 21 de gener de 1814 i mort el 13 de juliol de 1888. Va cursar estudis d'agrimensor i també va ser comprador, tractant i proveïdor en cavalleries per als Reials Exèrcits. Es va dedicar a la política, va ser primer tinent d'alcalde en dos ocasions i va ser elegit alcalde de Vila-real el 1883. Va contraure matrimoni amb Vicenta Bernat Bonet, qui va nàixer el 18 de maig de 1814 i va morir l'1 de juny de 1896.

Van tindre quinze fills, dels quals van sobreviure deu. Tots van estudiar i la majoria foren mestres d'educació primària. Els més coneguts a Vila-real foren el meu avi Pascual Cantavella Bernat, mestre durant uns quaranta anys en les escoles de la plaça de Sant Miquel, coneguda en l'actualitat com a plaça de Colom o del Mercat; i la seua germana Ana María, mare d'Angelina. Ana María va nàixer el 26 de desembre de 1850 en el número 6 del carrer Major i va morir el 4 de desembre de 1920. En acabar la carrera, va ser contractada com a mestra d'escola per l'Ajuntament d'Ares del Maestrat.

A Villarreal

Yo quisiera entonar, pueblo querido,
dulces canciones a tu fértil suelo.....
y pintar la hermosura de tu cielo
con palabras de bello colorido.

Yo quisiera explicar lo que he sentido
cuando el alma, emprendiendo raudo vuelo,
se ha llenado de plácido consuelo,
admirando tu suelo bendecido.

¡.....Y quisiera ensalzar toda tu historia!
Mas encuentro tan rudos mis cantares.....
tan exentos de gracia y de colores,
que creo dejarán mejor memoria
¡¡tus naranjos cuajados de azahares
y tus lindos jardines con sus flores!!

Angelina Abad Cantavella

Publicat en la revista *Exágono*, 1989

També en aquest poble exercia com a metge Juan Bautista Abad Sales, qui va estendre el seu radi d'acció als pobles limítrofs. Com que eren dos joves amb carrera i Ana era una dona molt bella i ell un xic ben plantat, no tardaren a relacionar-se i van contraure matrimoni l'any 1876. Van tindre molts fills i els que van sobreviure foren mestres d'escola com sa mare i els seus oncles.

Quan el 1883 era alcalde Joaquín Cantavella Mompó, va contractar com a mestre el seu fill Pascual i com a metge el seu gendre Juan Bautista, i així va transcórrer sempre la seua vida a Vila-real. El 1913, Juan Bautista Abad Sales, pare d'Angelina, va exercir com a metge i com a jutge del jutjat de la ciutat. Van residir en el número 20 del carrer Pozo del Rincón, en el 18 del carrer Sant Antoni i, definitivament, en heretar la casa ancestral familiar, es van traslladar al número 12 del carrer Ramón y Cajal, on Angelina va morir.

Angelina Abad Cantavella va nàixer el dimecres dia 20 de desembre de 1893 a les tres de la matinada en el número 16 de l'antic carrer de l'Estació i que després es va convertir en el número 12 del carrer Ramón y Cajal. Descendent per part materna d'una família extremadament religiosa, Angelina naix i creix envoltada d'imatges, resos i assisteix regularment als oficis catòlics. Tots els membres de la família eren vertaders cristians practicants, entre els quals va destacar Angelina donat el seu amor a Déu, a la Santíssima Verge i a la Mare de Déu del Roser.

He reunit 180 dels seus poemes, molts dedicads a la religió i d'altres dedicats a personatges o llocs típics de la ciutat.

Des de la dècada de 1920 fins al començament de la guerra *incivil* espanyola diversos diaris i setmanaris de Castelló i Vila-real van requerir la seua col·laboració. En aquells anys, l'educació, la moral i la religiositat destacaven en la vida diària dels castellonencs. Els encertats poemes d'Angelina publicats en els diaris tenien molt d'èxit i la Societat Castellonenca de Cultura li va retre un cèlebre homenatge en l'Ateneu de Castelló el dissabte 1 de desembre de 1928. A aquest acte van assistir reconeguts poetes i destacades personalitats de la capital i de Vila-real. En representació del nostre alcalde Vicente Sánchiz Ayza hi van acudir les regidores Rosario Jarque Miralles i María Sánchiz.

El dia 17 del mes de desembre de 1928 Angelina va rebre la notificació que la nomenava Filla Predilecta de la ciutat. El document oficial va ser publicat aquell mateix dia pel diari *Heraldo de Castellón*, el qual copie a continuació:

Señora Doña Angelina Abad Cantavella
Calle Ramón y Cajal Nº 18 - Villarreal.

La Comisión Municipal Permanente de este Excelentísimo Ayuntamiento, en sesión celebrada el día cinco del actual, adoptó entre otras, el acuerdo siguiente:

Informada la Comisión Municipal Permanente del reciente homenaje verificado en Castellón en honor a la insigne poetisa Angelina Abad Cantavella, cuyo acto revistió extraordinaria y merecida importancia, la Comisión Municipal Permanente, al asociarse al mismo, acuerda declarar Hija Predilecta de Villarreal, a tan inspirada poetisa.

Lo que traslado a Usted para su conocimiento y satisfacción.

Dios guarde a Usted muchos años.

Villarreal diecisiete de Diciembre de mil novecientos veintiocho.

El alcalde
Vicente Sanchiz

Era la primera vegada des de la fundació de Vila-real que es nomenava un Fill Predilecte, que a més era dona, la qual cosa va ser insòlita en aquells temps. Per desgràcia i fins al moment, aquest títol d'honor no ha sigut atorgat a cap altra vila-realenca i no perquè no hi haja d'altres dones que també el meresquen.

Angelina, igual que la seua germana Consuelo, no va contraure matrimoni. Consuelo era una dona bellíssima i Angelina no és que no ho fóra, però com que els seus pares eren majors van haver d'ocupar-se d'ells i a més, la riquesa i la cultura eren una barrera infranquejable.

Els seus avis, a pesar de gaudir d'un bon patrimoni, van repartir l'herència entre deu fills i els seus pares també van tindre molta descendència. Com que eren tants germans, el repartiment va ser escàs i els matrimonis eren concertats pels pares. De fet, un fort propietari no es casava amb una xica que no tinguera una bona herència.

A un obrer sense propietats tampoc no li venia de gust tindre una esposa criada en un ambient ric perquè necessitava una companya que l'ajudara a malviure treballant en la taronja o en alguna de les fàbriques que ja existien a la ciutat, però mai no es casaria amb una intel·lectual. Estic convençut que aquest va ser el motiu pel qual les dues germanes es van quedar fadrines.

El 1935, en morir el seu pare, el metge Juan Bautista Abad Sales, les dues solteres amb el vistiplau de les altres germanes i el germà, continuaren vivint en la casa familiar. A més, una cobrava la pensió del pare, que era metge; i l'altra, cobrava la de la mare, que era mestra.

Després de la desastrosa guerra *incivil* van començar a exercir com a mestres privades i van instal·lar en sa casa una escola de pagament on impartien classes de repàs, gràcies a les quals van poder sobreviure.

Un temps després, va morir el seu únic germà, Juan Bautista Abad Cantavella, al qual les germanes adoraven. Tenia la carrera de telegrafista, va ser cap de telègrafs a Vila-real i a Nules, ciutat aquesta última que li va posar el seu nom al Poliesportiu Municipal, ja que fou el principal fundador de l'actual Caixa Rural. El 1919 va col·laborar amb Juan Bautista Flors García amb la fundació de la Caixa Rural de Vila-real, de la qual va ser vocal en diverses ocasions.

Consuelo va morir el 5 d'abril de 1955. Aquesta mort va suposar un gran colp per a la tia Angelina, a qui a partir d'aquell moment vam veure morir a ulls veients.

Va sobreviure deu anys a la seua germana, anys de soledat i patiment que tan sols va mitigar gràcies al seu amor a Déu i a la Verge. Va morir el dia 4 de febrer de 1965. "Tia, quina llàstima em fa no tindre't i quin consol és recordar-te!".

Passaren anys d'oblit, ja que el seu record tan sols va romandre entre la seua família, però fa uns pocs anys, l'Ajuntament de Vila-real va posar el seu nom a un carrer.

Més valia això que res, però com que era dona potser es va considerar que no tenia dret a res més.

Anys després, en la sessió ordinària del dilluns dia 30 de maig de 2005, l'Ajuntament de Vila-real va acordar denominar Angelina Abad Cantavella el centre educatiu que anava a construir-se en els terrenys coneguts amb el nom de La Mayorazga. Vaig estar present en aquesta i vaig veure com els edils del Partit Popular i del Bloc Nacionalista Valencià van votar a favor de la proposta, i com el PSOE i Esquerra Unida es van abstindre. No vaig entendre la decisió d'aquells senyors representants d'un poble, però no de tots els seus habitants. De fet, encara avui em pregunte per què actuaren amb menyspreu cap a una dona tan culta.

El 20 d'octubre de 2006 es va posar la primera pedra del centre escolar Angelina Abad i fou inaugurat el 10 de novembre de 2008.

Tot i ser el seu nebot, no em van fer l'honor de convidar-me a l'acte. No obstant això, no em poden llevar l'honor de tindre un pare i una tia fills predilectes de Vila-real.

Ajuntament de Vila-real
Promoció Lingüística

CAIXA RURAL VILA-REAL
FUNDACIÓ

Facsa
ciclo integral del agua

Bancaixa
Fundació Caixa Castelló